

B U L L E T I N K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2013 -

JAARGANG 112, 2013, NUMMER 1

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Prof.dr. Lex Bosman (Universiteit van Amsterdam)
Dr. Fredie Floré (Vrije Universiteit Amsterdam/
Universiteit Gent)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)
Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Dr. Guido Steenmeijer (*De Fabryck* – Bureau voor
Gebouwhistorisch Onderzoek)

Dr. Gabri van Tussenbroek (Bureau Monumenten &
Archeologie Amsterdam/Universiteit Utrecht)

Drs. Caroline Gautier (eindredacteur)
Leo Reijnen (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie:

www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Algemeen: € 69,50; t/m 27 jaar: € 26,50;

vanaf 65 jaar: € 53,00; instellingen: € 132,50.

Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Dr.mr. G. Medema (secretaris), dhr. A.P.P. Met (penningmeester), mw. Ir. J.J. de Graauw (lid), dhr. P.J.A. Baars (lid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

1 THOMAS H. VON DER DUNK

De Amsterdamse bouwmeester en landmeter
Jan Jacobszoon Bolten (1738-na 1811)

20 ADA VAN DEIJK

Frans Nicolaas Marius Eyck van Zuylichem.
Architectuurhistoricus van het eerste uur

34 HIELKJE ZIJLSTRA

Jeruzalem Amsterdam. Restaureren versus renoveren

PUBLICATIES

51 E.O. van der Werff en A. Hilhorst (red.),
Van volkskerk tot kathedraal. De St.-Jozefkerk in Groningen
(recensie Justin Kroesen)

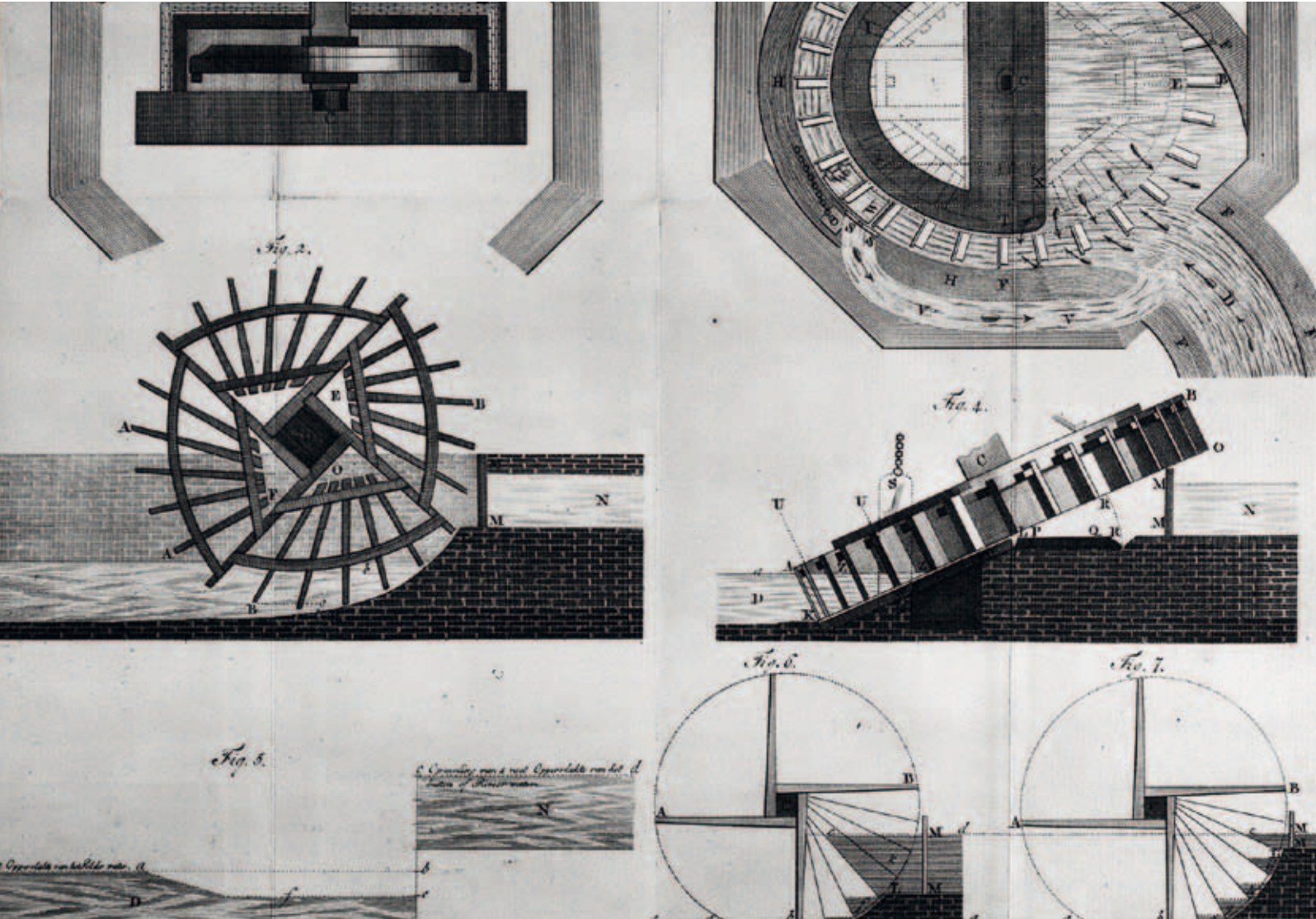
53 Wim Denslagen, *Beemden en bouwlanden. Het verdwijnende boerenlandschap*
(recensie Mathijs Witte)

54 Evelien van Es, *Willem Wissing stedenbouwkundige (1920-2008)*
(recensie Erik Mattie)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Oorspronkelijke achtergevel Frankendaal
Jeruzalem, 5 oktober 1950 (Stadsarchief Amsterdam)
Achterzijde: F.N.M. Eyck van Zuylichem omstreeks 1860
(RKD / Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

© 2013 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

DE AMSTERDAMSE BOUW- MEESTER EN LANDMETER JAN JACOBSZOOM BOLTEN (1738-NA 1811)

THOMAS H. VON DER DUNK

Bouwkundigen laten zich in de tweede helft van de achttiende eeuw in twee groepen verdelen. Enerzijds in degenen die in vaste dienst van de (stedelijke of gewestelijke) overheid zijn, wat overigens niet uitsloot dat er daarnaast voor eigen rekening kon worden bijgeklust. De andere omvat de bouwmeesters die als zelfstandig ondernemer werkzaam waren.

Over de eerste groep is meer bekend dan over de

tweede. Niet alleen omdat de meest prestigieuze bouwopdrachten in de regel aan stads- of hofarchitecten toevielen, maar ook omdat deze archivalisch beter zijn gedocumenteerd, zoals bijvoorbeeld bij de Amsterdamse stadsfabriek.¹ Om de carrière van particuliere bouwmeesters te reconstrueren moet men de relevante gegevens echter bijeenprokkelen, ook bij theoretisch onderlegde architecten van naam als Jacob Otten Husly (1738-1796)² of zijn neef Leendert Viervant de Jongere (1752-1801)³, die beiden een belangrijke rol

speelden bij de introductie van de neoclassicistische bouwstijl in Nederland.

Over de in de bouwpraktijk geschoolde ambachtslieden, die zonder twijfel het gros van de bouwactiviteiten voor hun rekening namen, is aanzienlijk minder bekend.⁴ De enige timmerbaas voor wie hier een uitzondering gemaakt moet worden, is Jan Smit (1726-1807), over wie reeds meer dan dertig jaar terug een artikel verschenen is.⁵ Maar van anderen, zoals Coenraad Hoeneker (1691/1692-1769), Johannes Jacobus Luyten (1723-1785) en Hendrik Gerrit van Raan (1751-1821), weten wij tot nu toe nog bar weinig.⁶

Een van de vele relatief onbekende zelfstandigen uit die jaren, wiens naam zo af en toe valt, was de Amsterdamse bouwmeester en landmeter Jan Jacobsz. Bolten. Hij werd op 21 januari 1738 in Amsterdam geboren en de dag daarop in de Zuiderkerk hervormd gedoopt als het oudste kind van de Amsterdamse timmerman Jacob Jacobsz. Bolten (1708-1789) en Henderina Roosendaal (1710-1784).⁷ Op 21 juni 1759 deed hij belijdenis en op 17 januari 1764 werd hij als poorter ingeschreven, waarbij als zijn beroep landmeter opgegeven werd.⁸ Op 10 maart 1771 huwde, inmiddels woonachtig op de Amsterdamse Rapenburgergracht, in Naarden Johanna Adriana den Ebo (1748-1825).⁹ Hij bleef echter in Amsterdam gevestigd, waar hij al spoedig op de Kadijk domicilie koos.¹⁰ Aldaar werden hun beide zonen Jacob (1772-1828) en Joan Paulus (1787-?) geboren.¹¹

Boltens levensloop geeft inzicht in het gevarieerde karakter van de orderportefeuille van veel bouwkundigen uit die tijd. In Amsterdam duikt zijn naam voor het eerst op, als hij daar begin jaren zeventig zowel binnen als buiten de stad de nodige gebouwen en waterbouwkundige werkzaamheden onder handen heeft, zoals dijk-, paal- en damwerken, schutsluizen en waterkeringen.¹² Van zijn activiteiten als landmeter zijn wel een aantal kaarten overgeleverd, geografisch reikend van Blaricum tot Den Helder en Bennebroek.¹³ Maar buiten de regio Amsterdam valt zijn naam al eerder, en wel, opmerkelijk genoeg, in Gelderland.

ARCHITECT EN LANDMETER VAN HET KWARTIER VAN ZUTPHEN

Eind februari 1767 overleed de architect en landmeter van het kwartier van Zutphen, Gerrit Ravenschot.¹⁴ In zijn plaats werd op 10 oktober provisioneel de eigen meestertimmerman Barthold Bobbink (1715-1779) aangesteld¹⁵, maar de Staten van het kwartier hadden al eerder besloten het College van Gedeputeerde Staten te gelasten op zoek te gaan naar een vaste opvolger. Daartoe werd begin januari 1768 een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* en *Haagsche Courant* geplaatst.¹⁶

◀ AFB.1. De toren van de Broerenkerk in Zutphen (foto Thomas von der Dunk)

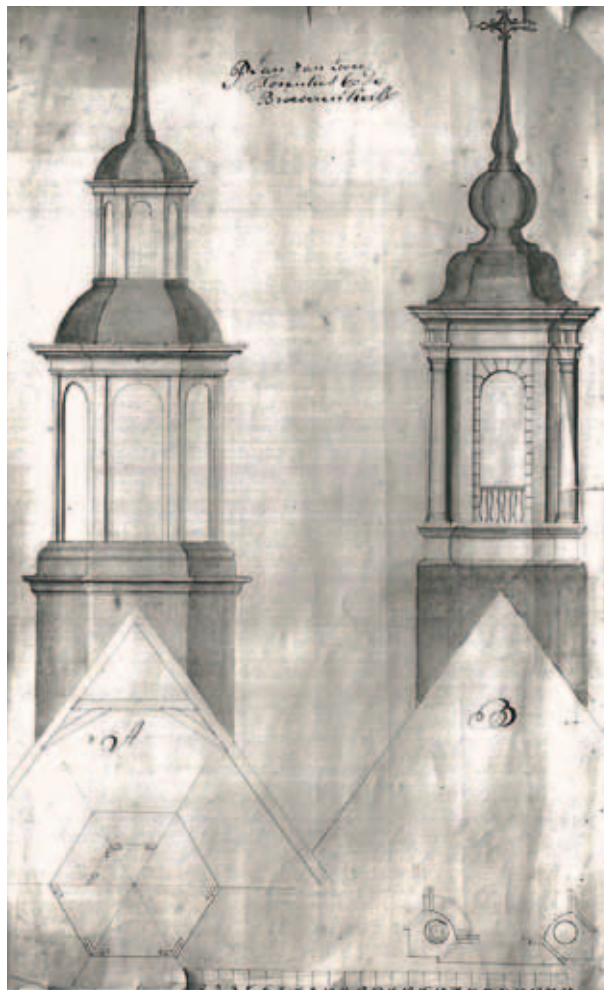
Dit bleek twee maanden later in drie serieuze sollicitanten te hebben geresulteerd, onder wie Teunis Wittenberg (1741-1816) uit Amsterdam, die er als duidelijk meest gekwalificeerde uitsprong en dus werd benoemd. Dit besluit was echter nog geen dag oud, of het werd reeds – op 2 maart – herroepen. Een van de twee anderen bleek namelijk persoonlijk naar Zutphen gereisd, en wist met die actie alsnog zélf de baan binnen te slepen: Wittenbergs stadsgenoot Jan Bolten, op dat moment opzichter bij de bouw van het nieuwe Arsenaal in Vlissingen, in wiens verzoek om aanstelling door de Staten 'als in den Suppliant de vereijste bequaamheden tot die beijde bedieningen gevonden hebbende' prompt bewilligd werd.¹⁷

Het formele aanstellingsbesluit daartoe moest echter door de Staten genomen worden, maar die lieten op 6 mei de keuze aan Gedeputeerde Staten over.¹⁸ Die hakten daags daarop in de door hen beoogde zin de knoop door en benoemden Bolten. Wittenberg bleef in beeld voor het geval Bolten niet binnen twee maanden zou komen opdagen.¹⁹ Bolten aanvaardt daadwerkelijk zijn nieuwe baan en verschijnt op 5 juli 1768, dus net voor afloop van de gestelde termijn, om de ambts-eed af te leggen.²⁰

Bolten heeft het ambt maar kort vervuld. Nadat pas op 9 juni 1769 de Staten, al die tijd niet meer bijeengekomen, van Gedeputeerde Staten zijn aanstelling een jaar eerder vernomen hadden,²¹ kwam nog diezelfde dag onder een volgend agendapunt een request van Bolten ter tafel, waarin deze 'in de noodzakelykheid [...] tot voorkominge van zyn ruine na betere middelen tot zyn bestaan om te zien' om ontslag verzocht.²² Voor het bewustzijn van de Staten heeft de aanstelling zo dus slechts een paar uur geduurd! Was het de instructie, die bepaalde dat hij geen enkele andere bouwkundige activiteit mocht ontplooiën en zo zijn kans op neveninkomsten nagenoeg tot nul reduceerde, die Bolten tot dit besluit deed komen?²³ In elk geval bood het onverwachte vertrek van Bolten, die zo kennelijk niet in zijn levensonderhoud kon voorzien, een nieuwe kans aan Wittenberg. Na drie (!) nieuwe advertentierondes viel op 15 september 1769 de keuze alsnog op hem.²⁴ Op 5 december legde hij de ambts-eed af²⁵, om vervolgens inderdaad de resterende kleine halve eeuw van zijn leven in Zutphen te slijten, eerst alleen als architect van het kwartier, vanaf 1771 ook van de stad.²⁶

DAK EN DAKRUITER VAN DE BROERENKERK IN ZUTPHEN

We kunnen niet stellen dat Bolten gedurende dat ene jaar van zijn aanstelling een zwaar stempel op het kwartier van Zutphen heeft gedrukt. De meeste van zijn bezigheden betroffen tamelijk onbeduidende zaken, in de sfeer van inspecties, reparaties en klein onderhoud. Tot zijn werk behoorde een jaarlijkse visitatie van alle bruggen waarvan het onderhoud ten laste van het kwartier kwam.²⁷ Zo mocht hij zich al een paar da-

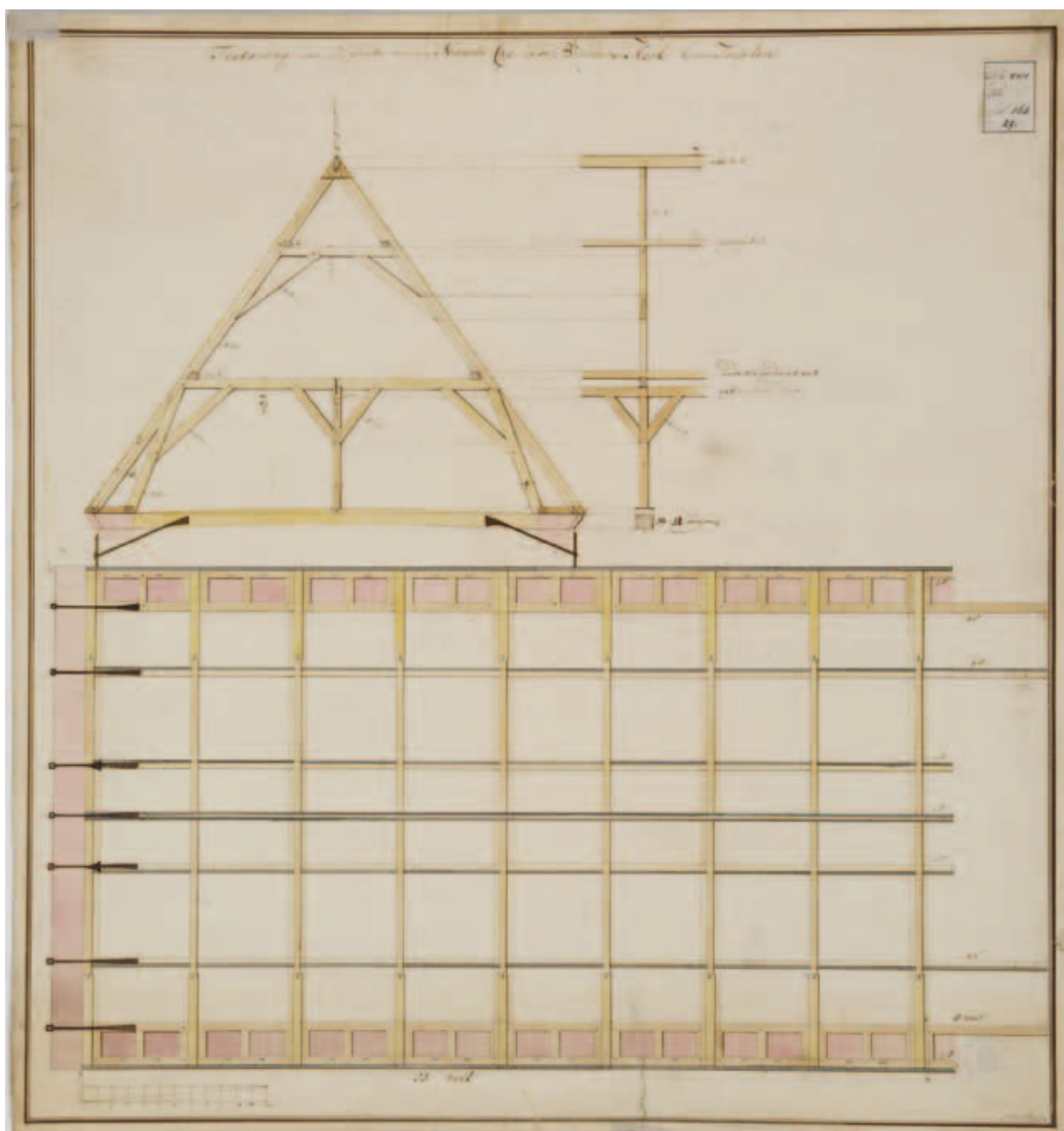

AFB.2. Anonieme achttiende-eeuwse pentekening van twee torentjes: rechts het ontwerp van Teunis Wittenberg, links wellicht het voorstel van Jan Bolten (tekening in Oud Archief Zutphen, afbeelding Index Bouwkunst RCE 602-7)

gen na zijn overkomst over de gloednieuwe brug in Varsseveld ontfermen, nadat zijn tijdelijke voorganger Bobbink bij laagwater had moeten constateren dat hieraan zes palen mankeerden waarin het bestek wel had voorzien...²⁸ Ook elders vergden weldra enige bruggen zijn aandacht.²⁹ Andere bezigheden betroffen het repareren van een aantal huizen, het verven van het plafond van de vergaderzaal van de Staten, en het inspecteren van een nieuwe dijk bij Vorden.³⁰

Boltens hoofdactiviteit vormde ongetwijfeld zijn bemoeienis met het grootscheepse herstel van het dak van de Broerenkerk in Zutphen, een in het begin van de veertiende eeuw opgetrokken gotische basiliek zonder transept en toren. Dit gebouw was in 1686 aan de Waalse gemeente in bruikleen gegeven, en zou tot de opheffing daarvan in 1821 als haar bedehuis dienen.³¹ Daarbij zou de oude kap met de spitse 'gotische' dakruiter (AFB.4) voor een nieuwe kap met een sierlijk barok torentje plaats maken (AFB.1).

Aan dat torentje is Bolten overigens zelf niet meer toegekomen. Dit verrees in 1772 naar ontwerp van Wittenberg, in de vorm van een open klokkenverdieping

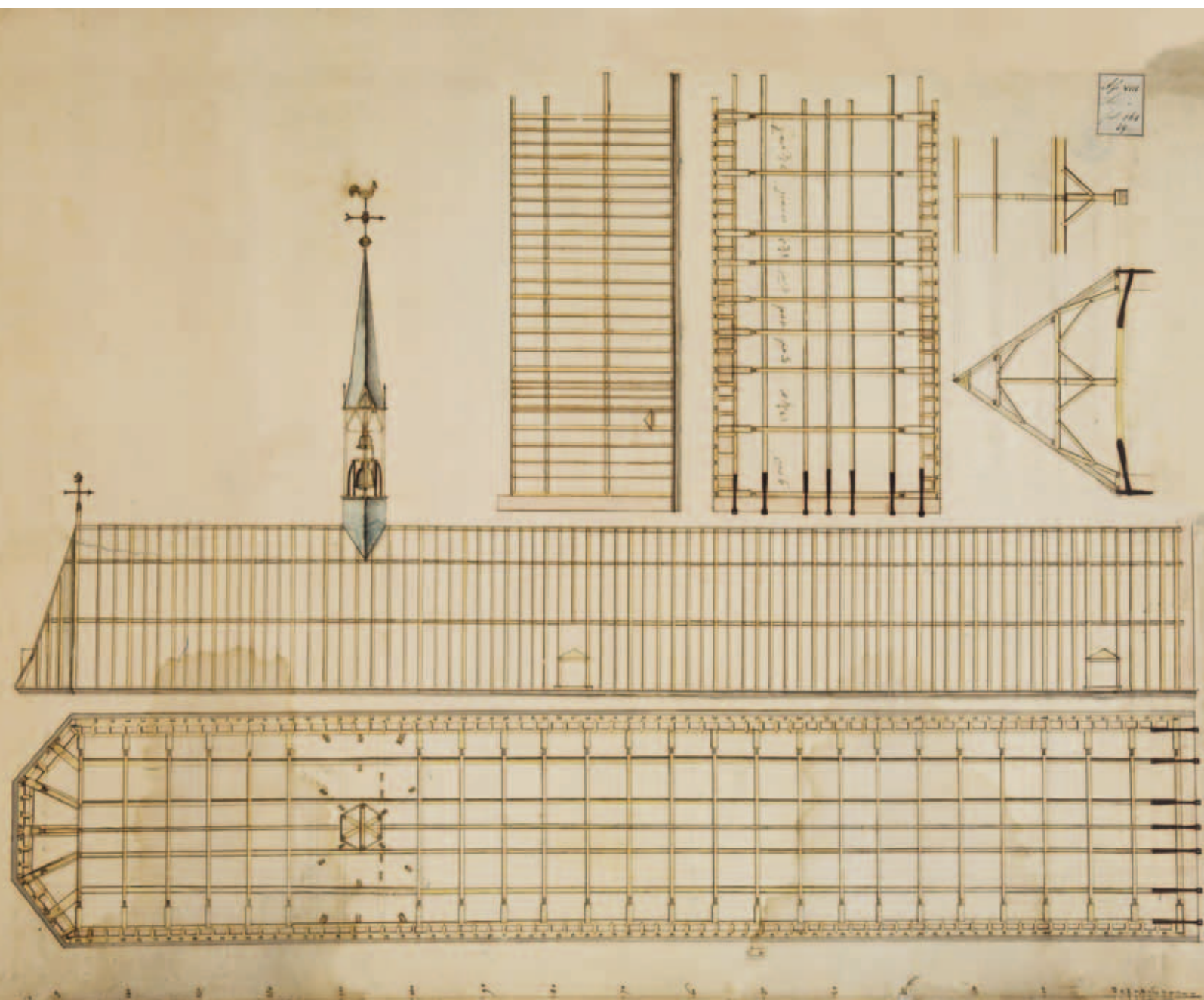

AFB.3. 'Teekening van een gedeelte van een Nieuwe Cap op de Broedere Kerk binnen Zutphen', ongedateerde tekening van Jan Bolten (Gelders Archief Arnhem)

met Dorische zuiltjes op de afgeschuinde hoeken en een bekronend koepeltje.³² Hoe Bolten het torentje eventueel gedacht had weten wij niet. Van zijn hand is alleen een tekening voor de nieuwe kap bewaard gebleven, die uit 1769 moet stammen (AFB.3),³³ nadat hij begin dat jaar zijn meerderen ervan op de hoogte gesteld had dat dak en torentje ernstig vervallen waren en hoognodig gerepareerd moesten worden.³⁴ Maar misschien biedt een anonieme contemporaine pentekening met twee torentjes uitkomst: rechts zien wij daarop Wittenbergs creatie, links een alternatief, bestaande uit twee door een tussenkoepeltje gescheiden zeskante lantaarns met een – als combinatie zo op een ontstopper gelijkende – koepel en scherpe naald als

bekroning (AFB.2).³⁵ Misschien toch dat van Bolten?

Nadat Bolten een volgend rapport binnen enkele weken gereed had, besloten Gedeputeerde Staten om het vernieuwen van het dak aan te besteden, en hun architect daartoe een bestek en begroting te laten opmaken.³⁶ De eerste fase van het 6 april aanbestede werk bleek begin augustus afgerond³⁷ – dus pas nadat Bolten al officieel ontslag genomen had – en de bevindingen van Bobbink, die daarna kennelijk opnieuw de taken tijdelijk had overgenomen, waren na inspectie niet onverdeeld positief. Al Bolten had, naar eigen zeggen, verantwoordelijk meestertimmerman Rutger Lorbrij (1739-1820) een keer ernstig moeten vermanen, toen hij bij een eigen bezoek had moeten constateren

AFB.4. 'Dak van de Broederen Kerk binnen Zutphen met het oude Toorentje 1768-1772', ongedateerde en ongesignde tekening van de oude situatie (Gelders Archief Arnhem)

dat die één balk minder dan de geplande vijf had aangebracht.³⁸

Die snelle verklaring redde Bolten echter niet. Bobbink stelde in zijn rapport pinnig geconstateerd te hebben 'dat in dat Werk een Groote Verandering Gemaakt is', zodat hij geen attest van goedkeuring aan de aannemer had kunnen geven. Op de constructie van de kap viel zoveel aan te merken dat op den duur instortgevaar te duchten viel, niet alleen vanwege die ene balk te weinig, maar ook omdat het aantal aangebrachte sporen en verwerkte koppelhouten geringer dan voorgeschreven bleek, terwijl hij niet had kunnen controleren of er voldoende spijkers waren gebruikt. Liefst tien verschillende defecten heeft hij ontdekt – zo

was, als laatste en tiende punt, 'het hout [...] door den Gewezenen Ergitek Bolten Goet Gekeuurt volgens deez Attestasij, dog gansch niet na het bestek geleverd'.³⁹

Voldoende reden voor Gedeputeerde Staten om Bolten op korte termijn om een schriftelijke reactie te vragen, die dan een dag na het verstrijken van de gestelde deadline inderdaad liefst vijf kantjes lang in Zutphen arriveerde.⁴⁰ Bolten reageerde duidelijk geprikkeld. Helaas was hij verhinderd zelf naar Zutphen over te komen om een en ander toe te lichten, en ook de komende maand zou zulks voor hem bezwaarlijk zijn, tenzij zijn werktijd en reiskosten zouden worden vergoed; anders voelde hij er niets voor om nog één minuut langer aan de kwestie te besteden.⁴¹

Over een ding liet Bolten namelijk geen misverstand bestaan: dat hij de kritiek van Bobbink maar gezeur vond en zijn kennis van zaken niet hoogschatte, want 'indien B. Bobbink mogelijk meer Capwerk van belang ooyt had gemaakt of sien maaken hij soude sulxs beter weeten ten minste soo hij het weet dan blijkt het dat hij niets anders heeft kunne of durfe te berde brengen om hetsij den schrijver deses [...] bij UEedelmogende verdragt te maaken'.⁴² Met elke nieuwe volgende pagina wordt Boltens pen giftiger; het was niet zijn taak geweest om tijdens de bouw op elke slak zout te leggen, 'en de gelegenthyd heeft my nog soo wel niet gediend om het aantal van spykers na te tellen het geene B. Bobbink in deese denkt te moeten geschieden en waartoe hy mogelyk wel tyd sal hebben.' Het meest opmerkelijk vindt hij nog diens tiende aanmerking, waarbij hij niet kan nalaten ook nog een sneer naar de orthografische vaardigheden van zijn opponent te maken: 'hy segt daarin het hout is door den geweene Ergitek Bolten (de man wil segge Architex) goet gekeurd volgens deese attestatie maar als hy Leese kan siet hy dat er eenig hout is afgekeurd.' De onderliggende reden voor al dit gezeur, volgens Bolten: Bobbink voelt zich duidelijk gepasseerd door het feit dat hij bij het maken van bestek en tekening niet om raad is gevraagd, en dat moet hij, zo Bolten, ook niet van hem verwachten, 'want ik agte hem daartoe niet bequaam'.⁴³

Eén suggestie van Bolten wordt dan inderdaad direct overgenomen: de kwestie wordt aan twee plaatselijke bouwkundigen voorgelegd, en die doen binnen een paar weken verslag. Hun rapport is helaas niet bewaard gebleven, zodat wij niet weten waar zij Bobbink

en waar zij Bolten gelijk geven, maar Gedeputeerde Staten besluiten op 5 oktober 1769 dat Lobrij er maar voor te zorgen heeft dat alles alsnog in orde komt.⁴⁴ De verdere afwerking van de Broerenkerk is dan voor Boltens opvolger Wittenberg, die het overigens ook met Bobbink aan de stok zou krijgen.⁴⁵

HET AMBTSHUIS VAN NIJKERK

Behalve in Zutphen dook Bolten vanuit Amsterdam ook op in het dankzij de tabaksteelt bloeiende Veluwe-stadje Nijkerk, waar hij voor de ambtsjonkers de Westerduikersluis vernieuwde.⁴⁶ In 1771-1772 vergrootte hij er ook het Ambtshuis (thans stadhuis) in de Kolkstraat, het voorzover bekend enige werk van zijn hand dat, sinds het in 1976-1979 in de enorme nieuwbouwuitbreiding werd opgenomen, nog steeds bestaat.

De kern van het Ambtshuis vormde een particulier woonhuis, in 1743 opgetrokken als een compact classicistisch rechthoekig bakstenen blok van twee bouwlagen met vijf vensterassen elk, onder een rijzig schilddak dat met twee forse hoekschoorstenen was bekroond; het geheel oogde als een vereenvoudigde versie van een buitenhuis aan de Vecht (AFB.5). Al het jaar daarop had het ambtsbestuur met het oog op de gunstige ligging besloten het pand aan te kopen, waarna het diende als kantoor en woonhuis van de Commissaris van de Vaart, de functionaris die toezag op het scheepsverkeer in het kanaal van Nijkerk naar de Zuiderzee. Een deel van het gebouw was in deze jaren tevens als herberg in gebruik. Ten behoeve van de ambtsvergaderingen werd nu aan de achterzijde door Bolten een vleugel aangebouwd die, even hoog en na-

AFB.5. Gezicht op Nijkerk met Ambtshuis en toren van de Nederlands Hervormde Kerk, tekening van J.G. van Ginkel, 1849 (Gemeentemuseum Arnhem)

AFB.6. De toren van de Nederlands Hervormde Kerk in Nijkerk (foto Thomas von der Dunk)

genoeg even lang, opnieuw met een schilddak met twee hoekschoorstenen werd afgedekt, maar aan de linkerzijde niet recht, maar driezijdig gesloten was.⁴⁷

DE KERKTOREN VAN NIJKERK

Vervolgens valt Boltens naam eveneens in verband met de constructie van de – deels op de Amsterdamse Oudekerkstoren (1565) van Joost Jansz. Bilhamer geïnspireerde⁴⁸ – nieuwe sierlijke houten bovenbouw, en het aanbrengen van een nieuwe stenen bekleding voor de onderbouw, van de laatgotische kerktoren in hetzelfde Nijkerk (AFB.6 en 7). Deze kwam in 1775-1776 tot stand naar ontwerp van een veel jongere stadsgenoot, de al

AFB.7. De toren van de Oude Kerk in Amsterdam (foto Thomas von der Dunk)

genoemde timmerman Hendrik Gerrit van Raan, die net in 1772 met een houten model van een wenteltrap een soort van meesterproef had afgelegd.⁴⁹ De toren kan meteen als zijn belangrijkste werk gelden.⁵⁰ Na deze veelbelovende start zou hij nog ruim veertig jaar in Amsterdam als bouwmeester zijn brood verdienen, zonder echter iets van architectonisch belang te realiseren.⁵¹

Bolten maakte ook bestekken en begrotingen voor de Nijkerkse toren, misschien ook wel een eigen bouwplan, en was betrokken bij het toezicht over de bouw. Hij is vroeger ook wel eens voor de ontwerper gehouden, omdat hij de oude toren in een vroeg stadium had

onderzocht en voor drie nieuwbouwontwerpen van onbekende herkomst de bouwkundige stukken had vervaardigd.⁵² Ook werd in 1774 in een kort berichtje in de *Maandelykse Nederlandsche Mercurius* vermeld dat de torenbekroning 'volgens de tekening onder de directie van den Architect Jan Bolten' herbouwd zal worden, terwijl Van Raans naam in het geheel niet viel.⁵³ Op dat moment had Van Raan evenwel nog niet de bouw op zich genomen, terwijl Bolten tot dusverre als belangrijkste bouwkundig factotum van het ambtbestuur had gefunctioneerd, en dat ook nadien zou blijven. Zo zou hij later bij de onderhandelingen inzake uurwerk en carillon met de klokkegieters Alexius Petit uit Someren en A.J. van der Gheyn uit Leuven een belangrijke rol spelen en tevens een ontwerp maken voor een boven de voordeur in te metselen gedenksteen.⁵⁴

De vermeende ontwerpersrol van Bolten was voorts gebaseerd op het ter beschikking staande archiefmateriaal, op grond waarvan evenwel niet meer te zeggen valt dan dat hij in opdracht van de ambtsjonkers voor drie van zulke anonieme ontwerpen een begroting zou moeten opmaken, en vervolgens voor het uitverkoren plan een bestek.⁵⁵ Wat overigens niet hoeft uit te sluiten – maar evenmin onvermijdelijk maakt – dat Bolten zélf de leverancier van een van de drie bewuste tekeningen is geweest. De ontwerperskwestie werd daarom meestal in het midden gelaten, totdat op overtuigender gronden Van Raan met de eer strijken ging (AFB.8).⁵⁶ Hoe en waarom men overigens Bolten helemaal uit Amsterdam naar Nijkerk gehaald heeft, blijft onduidelijk. In de adressering van een van Van der Gheyns brieven wordt hij aangeschreven als 'inspecteur wegens de provincien Gelderland Holland, en Zeeland, en landmeter op de Kadijk, Tot Amsterdam',⁵⁷ maar waaruit in dit opzicht zijn praktijk bestond, is onbekend.

Het begon voor Bolten in Nijkerk allemaal in het najaar van 1773. Bij het scheiden van de vergadering der ambtsjonkers van 11 september kwam ook de bouwvalligheid van de oude toren ter sprake, die beslist niet voldoende stevig was om het klokkenspel te kunnen herbergen dat men nu dacht aan te schaffen (AFB.9). Bolten kreeg de opdracht om de toren te inspecteren, waarop hij rapporteerde dat deze elk moment bij een hevige windvlaag kon instorten.⁵⁸ Toen de ambtsjonkers een half jaar later, op een speciaal vanwege de toren uitgeschreven vergadering, weer bijeenkwamen, kon voorzitter Philip Hendrik van Goltstein (1715-1775) mededelen dat intussen 'verscheidene tekeningen van torens waaren ingekoomen, waaruijt een keuse sou konnen gedaan worden, om daar na een nieuwe toorn te laten bouwen'.⁵⁹ Geen van die tekeningen is tot nu toe te voorschijn gekomen, en van wie zij afkom-

AFB.8. Tekening van de toren van de Nederlands Hervormde Kerk in Nijkerk door Hendrik Gerrit van Raan, circa 1777 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

AFB.9. De Nederlands Hervormde Kerk in Nijkerk, anonieme tekening vóór 1775 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

stig waren, vermelden de notulen evenmin.

Van Goltstein drong op spoed aan, en de aanwezigen besloten daarop 'dat den Architect Jan Bolten sal worden gelast een begroting van kosten op te maken van drie torens, van welke de tekeningen aan hem sullen worden ter hand gesteld'. Zodra Bolten deze ramingen gereed zou hebben, zouden de ambtsjonkers een van de drie plannen voor uitvoering aanwijzen, waarna Bolten een bestek voor de aanbesteding zou opmaken, die men in september wilde laten plaatsvinden.⁶⁰

Begin juni had Bolten de drie begrotingen af. Het heeft er daarbij de schijn van dat hij begonnen was ook zelf nieuwe (extra?) tekeningen te vervaardigen, waarmee hij evenwel nog niet helemaal klaargekomen was – wanneer de ambtsjonkers hun keuze gemaakt hebben, zo schreef hij Van Goltstein, 'sal ik de dan nog mankerende teekeninge tot de dan verkoze toore in gereedheid brengen', die overigens voornamelijk voor de werklieden bestemd waren. De kosten van het eerste project taxeerde hij op 27.300 gulden, die van het tweede op 24.800, van het derde op 35.700. Het tweede

project was weliswaar vrij eenvoudig – 't ornament is wel soo veel niet' – maar dat er relatief veel van de bestaande torenromp voor gesloopt zou moeten worden joeg de prijs omhoog.

Bolten meende dat het derde project op zich het overwegen waard was, ook al zou de oude toren dan maar tot een hoogte van 42½ voet blijven staan, zodat zeker 30 voet meer afgebroken moest worden dan indien de keuze op het eerste project viel. De ongelukkig ontworpen constructie van het klokkengestoelte deed deze zijns inziens echter toch buiten de prijzen vallen; de klokkenist zou slechts een zeer benauwd hok overhouden voor zijn handklavier.⁶¹ Als men al zijn opmerkingen op een rijtje zet, moet men concluderen dat Bolten impliciet het eerste plan aanbeval. Het lijkt erop dat de jonkers hem hierin ook gevolgd zijn. Bij het uiteindelijk uitgevoerde project kon aanmerkelijk meer dan de veertien meter muurwerk van plan nummer drie blijven staan, en ook zou men de gebouwde, bijzonder sierlijke toren niet snel met de woorden 't ornament is wel soo veel niet' willen afdoen.

AFB.10. De voorgevel van het Stadhuis in Groningen (foto Thomas von der Dunk)

De besteding vond in ieder geval dat najaar plaats. Eind augustus had Bolten vijftientig exemplaren van het bestek met de bouwtekening ter inzage van de belangstellenden in het ambtshuis gedeponeerd.⁶² Op 13 september 1774 kwam het ambtsbestuur in vergadering bijeen. Om tien uur 's morgens kon het loven en bieden beginnen, waaruit de Hoornse timmerman Barend Brouwer (1720-1803) – een achteroom van Van Raan, bij wie deze toen in de leer was – als winnaar naar voren kwam. Voor 30.500 gulden haalde hij de opdracht binnen – om hem vervolgens naar zijn jeugdig Amsterdamse pupil door te schuiven.⁶³

Namens de jonkers werd als dagelijks opzichter een zekere Jan Dorfmulder (1738-1815) aangesteld, op dat moment woonachtig in Nijkerk, maar afkomstig uit Amsterdam en al sinds zijn jonge jaren door Bolten voor allerlei bouw- en waterwerkactiviteiten in de arm genomen.⁶⁴ Bolten zelf zou echter op afstand een oogje in het zeil houden en de eindverantwoordelijkheid dragen.⁶⁵ Hij diende er op toe te zien dat, conform de

bepalingen van het bestek, de bestaande spits uiterlijk 30 november afgebroken was, op 15 maart 1775 met de bouw van de nieuwe begonnen werd, en het gehele werk voor 1 september 1776 opgeleverd werd.⁶⁶

De bouw kreeg drie jaar daarna nog een klein staartje, toen de ambtsjonkers bezwaar maakten tegen het feit dat Bolten 'aan de schryvers van de nieuwspapieren, bepaaldelyk van de Historie van Holland, en de Jaarboeken, op deeselve versook, beloofd had, eene beschryvinge van de bouwinge van den toren als anders, gelijk mede een ontwerp dien aangaande door gem: Architect geconcipteert' te leveren.⁶⁷ Er is wel eens gesteld dat het ambtsbestuur dit deed uit vrees dat anderen hierdoor op een idee gebracht zouden kunnen worden en daarmee met eigen fraaie torens het nieuwe Nijkerkse exemplaar naar de kroon zouden steken, waardoor deze zijn unieke karakter zou verliezen, maar dit lijkt mij weinig overtuigend.⁶⁸ Eerder dan deze angstvallig voor naijverige collegae elders in den lande verborgen te houden, zouden de ambtsjonkers

AFB.11. Prijsvraagontwerp van Jan Uijtewaal voor het Stadhuis in Groningen, 1775 (Gemeentearchief Groningen)

juist trots met hun fraaie architectonische aanwinst hebben gepronkt. Een andere interpretatie van hun verzet ligt meer voor de hand. De formulering van de geciteerde passage uit hun notulen lijkt erop te wijzen dat het eigen ontwerp dat Bolten wenste te presenteren niet het uitgevoerde was, en het opnemen van die passage dat de rechten van een ander werden geschonden: te weten die van Van Raan, die als de ontwerper gelden moet.

DE PRIJSVRAAG VOOR HET STADHUIS VAN GRONINGEN

Even voordien had Bolten al, zij het vergeefs, naar een aanmerkelijk prestigieuzere opdracht getaald, namelijk die voor een nieuw Stadhuis in Groningen, dat uiteindelijk in 1802-1810 naar ontwerp van Husly zou worden gebouwd (AFB.10). Het stadsbestuur onder leiding van burgemeester Antoon Adriaan van Iddekinge (1711-1789) had op advies van de bekende hoogleraar en medicus Petrus Camper (1722-1789)⁶⁹ in de nazomer van 1774 een prijsvraag uitgeschreven, waarvoor als

uiterste inzendtermijn 1 februari 1775 was gesteld.⁷⁰ Opdracht: een compact gebouw in neoclassicistische stijl, met als belangrijkste kenmerk van de hoofd­façade – naar keuze van de ontwerper aan de Grote Markt of de Oude Ebbingestraat – een tempelpoortiek van vrijstaande zuilen in de Ionische of Composiete orde, met een vrijstaande trap ervoor.⁷¹

Ruim drie dozijn bouwkundigen van uiteenlopende capaciteiten meldden zich; daaronder waren er zeker negen afkomstig uit Amsterdam. Naast prijswinnaar Husly, stadsbouwmeester Jacob Eduard de Witte en zijn toenmalige adjunct Johan Samuel Creutz, wier projecten in het Groninger stadsarchief zijn achtergebleven,⁷² treffen wij de naam aan van de op dat moment even in Amsterdam woonachtige Franse architect Georges-François Blondel (1730-na 1792)⁷³ plus, als enthousiast dilettant en jongste deelnemer, de nog zeer jeugdige dichter Willem Bilderdijk (1756-1831), die zich ook nadien nog af en toe op het terrein van de bouwkunst zou begeven,⁷⁴ en van wiens project alleen

de beschrijving in het Groningse stadsarchief is achtergebleven, die qua lengte (en oeverloosheid) de toelichtingen van alle andere ontwerpen verre overtreft.⁷⁵ Ook vier mindere Amsterdamse goden hebben meegedaan, te weten meestersteenhouwer Hendrik van Velsen (1728-1806), tekenmeester Jan Uijtewaal (1733-1795), de vermoedelijk in 1802 overleden Amsterdamse stucadoor Peter Schaur,⁷⁶ en dus Jan Bolten.

Boltens inzending, waarvoor de maker als motto 'Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulce' had gekozen, bleef niet bewaard, maar werd na afloop teruggezonden.⁷⁷ Wel is in het Groninger Gemeentearchief de bijbehorende beschrijving teruggevonden.⁷⁸ Het plan was op 387.081 gulden begroot.⁷⁹

Uit de rommelige, en daarmee zonder de bijbehorende tekeningen tamelijk duistere, toelichting valt op te maken dat Bolten zoals de meeste van zijn concurrenten de voorgevel aan de oostzijde, dus aan de Grote Markt, had geplaatst, want 'soodanig dat het zelve de grootste ruimte voor zig heeft', met uitzicht op de Hoofdwacht en de Martinatoren. Het was zo gesitueerd dat de trap van de hoofdingang niet voorbij de zichtas van de Oude Ebbingestraat zou schieten en het zicht vanuit die straat op de zuidzijde van de Grote Markt zodoende vrij zou blijven.⁸⁰ Een soortgelijke motivatie formuleerde Christoph Henrich Horst (1710?-1776), een secretaris van het kabinet van stadhouder Willem V, voor de exacte plaatsing van het nieuwe stadhuis bij zijn inzending.⁸¹ Bolten ging verder niet op de opzet van de gevels in; zelfs blijft onduidelijk of er conform de bestelling aan de voorzijde wel van een volwaardige zuilenportiek sprake was.

Wezenlijk meer aandacht besteedde hij aan de indeling van het interieur. In navolging van het Amsterdamse Stadhuis (dat hij ongetwijfeld goed kende), maar in afwijking van het Groningse prijsvraagprogramma had Bolten aan de achterzijde van de binnenplaats op de begane grond niet één centrale trap, maar twee hoektrappen aangebracht, omdat deze minder ruimte van de binnenplaats zouden wegnemen en ook minder aan tocht onderhevig zouden zijn dan zo'n centrale trap in het verlengde van de achteringang en de tussengelegen benedenvestibule. Bijkomend politiek voordeel van twee trappen was, 'dat wanneer 2 partijen elkandre wilde misgaan, den Eene een andre weg, als den andere konde kieze.'⁸² De raadkamer bevond zich in de zuidhelft van de (oostelijke) voorgevel; over de plaats van de ook door het programma verlangde banketzaal repte hij niet.

Over de opzet en locatie van verhoorkamer, gijzelkamer en gevangenis, die eveneens in het programma van eisen stonden, kwam hij daarentegen wel uitvoerig te spreken. Met zorg had de ontwerper er daarbij op gelet dat de gevangenen geen contact met de buitenwereld of met elkaar zouden kunnen leggen, terwijl hij voor de gijzelkamer ook van het aanbrengen van een schoorsteen had afgezien 'om de kwaade gebruiken

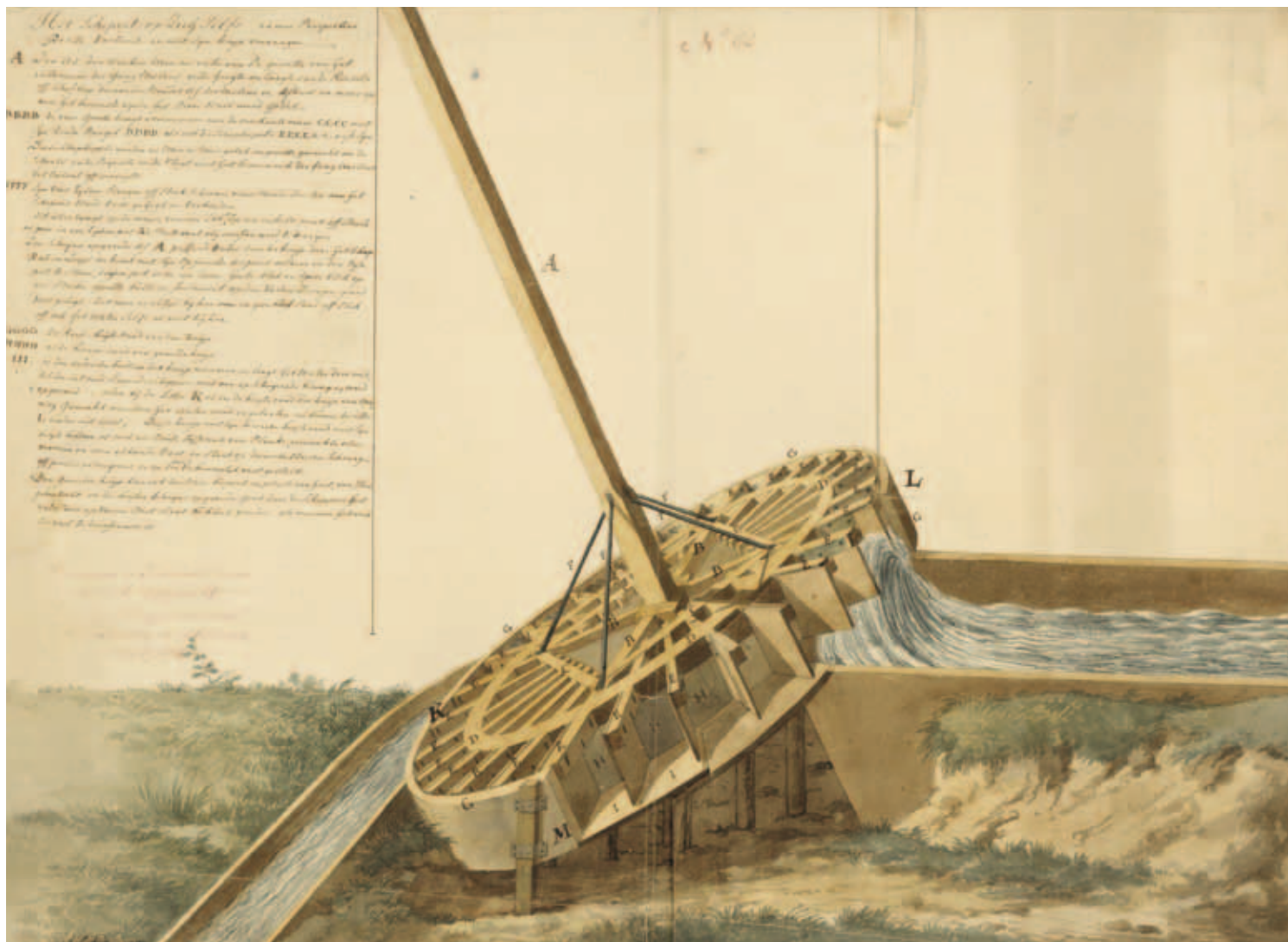
die gegijzelde perzoonen met dezelve en met vuur zoude konne uitrigte'.⁸³

Dat punt van de noodzakelijke (geluids)isolatie had ook bij andere deelnemers de nodige aandacht gekregen, en dat was niet toevallig, want Camper had in het prijsvraagprogramma nadrukkelijk een Verhoorkamer opgenomen, 'ligt scheppende op de Straat of Markt, dog aan dien kant voorzien met een dubbelde muur, opdat men er niet zoude konnen inzien, of van buiten eenig geluid hooren'.⁸⁴ Van het gekrijs van gepijnigde gevangenen was het winkelende publiek tussen de worstverkopers en viswijven op de Grote Markt vanzelfsprekend niet gediend. Zodoende waren bijvoorbeeld zowel de inzendingen 'Door tijd en vlijd' en 'Sufficit tentasse' van Horst,⁸⁵ als Husly's winnende ontwerp nadrukkelijk van zo'n dubbele buitenwand voor de gijzel- en verhoorkamers voorzien. Speciaal Husly wilde de Groningse burgemeesters duidelijk geen enkel risico op ongewenste ontsnappingen laten lopen: een gang 'ter beletting van alle gehoor en gezigt' scheidde de gijzelkamer van de buitenmuur, de normale gevangeniszellen waren met behulp van driedubbele deuren stevig geïsoleerd, en dan waren er nog eens drie speciale 'Zwaare Gevangen Kamers' verborgen onder de frontale trap.⁸⁶

De jury – lees Camper, die in feite het oordeel over de inzendingen velde – was over Boltens inzending geenszins ontevreden, en het mocht dan ook, anders dan bijvoorbeeld dat van Schaur of Uijtewaal, door naar de tweede ronde. Alle lof voor de zeer uitvoerige begroting, alleen 'de tekening is te veel in den Smaak van een huys. mankeert balcon, enz.' Zou die opmerking over een te huiselijk karakter er op kunnen duiden dat Bolten inderdaad geen echte peristyle heeft ontworpen, maar slechts – net als het direct terzijde geschoven ontwerp van Uijtewaal – de nadrukkelijk *niet* verlangde traditionele kleine portiek? In dat geval zou Boltens ontwerp in hoofdlijnen inderdaad veel weg kunnen hebben gehad van dat van Uijtewaal, dat oogde als een soort kolossaal uitgevallen buitenplaats en zo eveneens duidelijk 'te veel in den smaak van een huis' was (AFB.11). Desondanks kwam hij wat Camper betrof mogelijk in aanmerking voor een van de kleinere nevenprijzen.⁸⁷ In het officiële rapport dat op 22 maart 1775 werd goedgekeurd en vervolgens openbaar werd gemaakt, kon Bolten zich dientengevolge op een loffelijke vermelding verheugen, ook al resulteerde dat niet in enige prijs.⁸⁸ Bolten reageerde op 4 april 1775 in de brief waarin hij om terugzending van zijn tekeningen verzocht zeer tevreden.⁸⁹

EEN AMSTERDAMSE PROEF MET EEN HELLEND SCHEPRAD

Bolten werd niet de architect van het Groningse Stadhuis. Nog meer dan dertig jaar bleef hij zijn brood in Amsterdam verdienen. Daar behoorde hij in 1779 tot de vier oprichters van het Genootschap der Mathe-

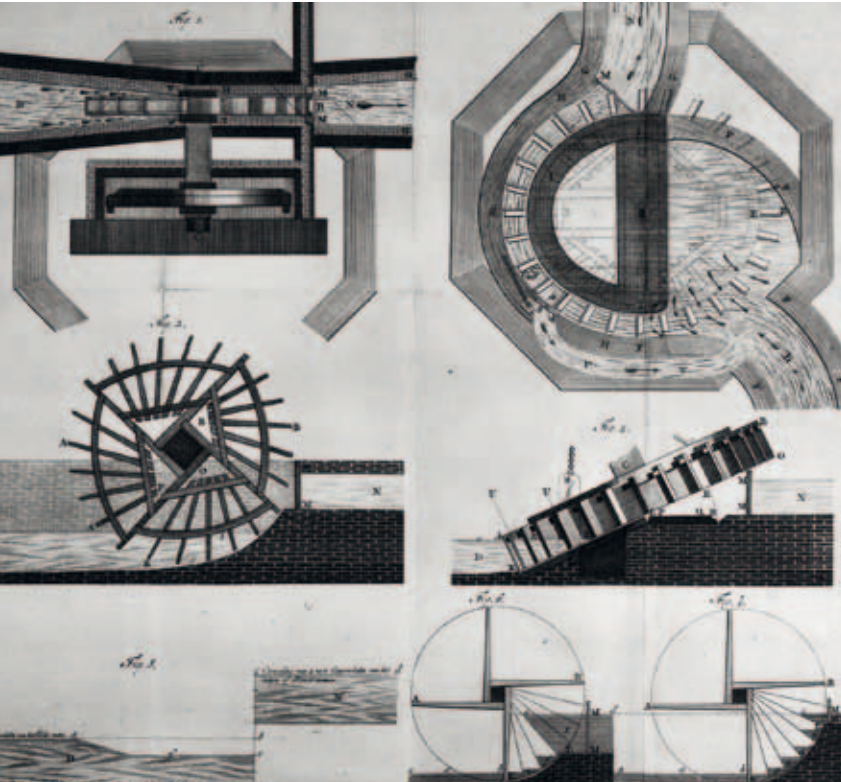
AFB.12. Tekening van het door A.G. Eckhardt uitgevonden scheprad, waarop door de Staten van Holland in 1771 octrooi werd verleend (Nationaal Archief Den Haag)

matistische Wetenschappen 'Een onvermoeide Arbeid komt alles te boven', waarvan hij de eerste jaren tevens als penningmeester fungeerde.⁹⁰ In het eerste nummer van het *Mengelwerk* dat vanaf 1796 door het genootschap werd uitgegeven waren ook twee korte beschouwingen van Bolten over schutsluizen opgenomen.⁹¹

Wat zijn verdere activiteiten betreft, weten we alleen dat Bolten in 1780 betrokken was bij een experiment met een hellend scheprad voor watermolens aan de oever van het IJ. Dat hield verband met een probleem, waarmee men al sinds de grote stadsuitleg van de zeventiende eeuw worstelde: een gebrek aan goede verversingsmogelijkheden voor het sterk vervuilde water in de stadsgrachten, zodat het in de stad regelmatig vreselijk stonk.⁹² Omdat de afwatering wegens meestal te hoog buitenwater ter plekke te wensen overliet, werden de twee grote windmolens op Zeeburg die daarvoor moesten zorgen in 1759 van het einde van de Nieuwe Vaart stadinwaarts verplaatst. Beide kwamen nu aan de Kadijk te liggen, de ene bij de Oetewalersluis

aan het oosteinde daarvan, de andere op de werf en opslagplaats van de bekende hout- en wijnkoopman annex kunstverzamelaar Gerrit Braamcamp (1699-1771), dus direct bij Bolten om de hoek.⁹³

Het was bij deze molens dat op 14 april 1780 een proef werd genomen met een door de Haagse gebroeders Antoine George Eckhardt (1740-1810) en Frans Frederik Eckhardt (1741-1825) uitgevonden hellend scheprad, waarvoor beiden negen jaar eerder van de Staten van Holland het octrooi gekregen hadden (AFB.12).⁹⁴ Die bezaten in die jaren zelfs internationaal een zodanige faam, dat de naam 'Eckhardt' in 1768 eenmaal in het reisbericht van een buitenlandse tourist opduikt, de Duitse kunstkenner Karl Heinrich von Heineken (1706-1791).⁹⁵ En de in Den Haag gevestigde Franse journalist Samuel François l'Honoré (1756-1795) deelde een decennium later mee dat tot zijn stadsgenoten ook 'Mr. Eckhardt, inventeur de plusieurs Instrumens de Physique' behoorde, waarna een uitvoerige lofzang op diens talenten volgde, daarbij in het midden latende welke van beide broers hij op het oog had.⁹⁶

AFB.13. Overzichtstekening uit: E.F. Eckhardt, *Beschouwende vergelijking tusschen de watermolens met hellende en met staande schepraden*, Den Haag 1816 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

De beide Eckhardts hadden de uitvinding van hun nieuwe scheprad van de uitgave van korte tractaatjes in het Nederlands en Engels – ook in Engeland werd hen daarvoor al in 1772 een patent toegekend – vergezeld laten gaan.⁹⁷ In 1774 was er vervolgens een publicatie over verschenen van de hand van de Friese wis- en natuurkundige Henricus Aeneae (1743-1810), lid van de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen en het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte, die in het jaar daarop – na bezichtiging door de auteur van enige molens met zo'n hellend scheprad in de Bleiswijkse droogmakerij de voorgaande zomer – met een vervolg werd aangevuld.⁹⁸ Dat laatste moest tevens ter weerlegging dienen van een in 1774 anoniem in Leiden verschenen oppositioneel, en volgens Aeneae tamelijk misselijkmakend, geschrift over de uitvinding van de beide broers, dat vermoedelijk van de hand van een ander lid van het Bataafsch Genootschap, de Amsterdamse zeeofficier William May (1725-1807), stamde.⁹⁹ Toen namelijk tussen 1771 en 1778 de uitgestrekte veenplassen bij Bleiswijk tussen Gouda en Rotterdam drooggemalen werden, waren van de zevenentwintig daartoe werkzame molens er liefst twaalf met zo'n hellend scheprad uitgerust.¹⁰⁰ Drie jaar later bracht keizer Jozef II tijdens een korte studiereis naar de Republiek een bezoek aan de nieuwe polder. Bij die gelegenheid heeft hij ongetwijfeld ook dit technische hoogstandje bewonderd.¹⁰¹

Na diverse van dergelijke proeven in Den Haag en bij Rotterdam, ondersteund door tal van enthousiaste verklaringen van molenmakers¹⁰², was nu Amsterdam aan de beurt. Na hun successen in zuidelijk Holland

hadden de Eckhardts ook in de andere gewesten octrooien aangevraagd, en in elk daarvan een molenmakersbaas als opziener voor de eventuele toekomstige constructie aangewezen, waarvan de namen door advertenties publiek werden gemaakt. Daarop was vervolgens het oog van de Amsterdamse thesauriers gevallen, en burgemeester Joachim Rendorp (1728-1792) had de uitvinders benaderd om hun molens op de hoognodige circulatieverbetering van de stadsgrachten te beproeven. Na acht maanden in deliberatie te zijn gehouden, kwam het eindelijk tot een experiment.¹⁰³ In de ene molen op de Kadijk werd zo'n hellend scheprad geplaatst, terwijl in de andere het gewone verticale scheprad gehandhaafd bleef. In tegenwoordigheid van Bolten en de optische instrumentenmaker Hermanus van Dijl (1738-1809), als vertegenwoordigers van de beide uitvinders, vergeleek vervolgens Pibo Steenstra (1730-1788), lector in de wis-, sterren- en zeevaartkunde aan het Athenaeum,¹⁰⁴ samen met de doctor filosofie Benjamin Bosma (1724-na 1786) de capaciteit van beide molens. Ze kwamen tot de conclusie dat het oude model ruim 1/8 hoger (en bovendien ook nog grotere hoeveelheden) opmaalde dan het nieuwe, waarmee de geoctrooideerde nieuwe vinding van de gebroeders Eckhardt dus geenszins superieur bleek. Ook al brachten Bolten en Van Dijl te berde dat 'hun' molen vooral zoveel minder wind ving omdat hij op een ongunstigere plaats stond, toch moesten zij de mislukking van het experiment toegeven.¹⁰⁵ Ook een op instigatie van Eckhardt verrichte gelijktijdige poging tot toepassing bij baggermolens had niet het gewenste resultaat, en de Amsterdamse stadsbouwmeester Creutz, die er op eigen kosten een- tje had laten construeren, moest deze uiteindelijk met veel verlies voor afbraak laten verkopen.¹⁰⁶

Ongetwijfeld was het ook een teleurstellende uitkomst voor hun lastgevers, maar of de Eckhardts zich daardoor uit het veld hebben laten slaan, valt te betwijfelen. Zelf verkasten zij al spoedig voor de duur van enige decennia naar Londen, waar hun hellende scheprad opnieuw meermalen toepassing vond.¹⁰⁷ Antoine George Eckhardt zou daarnaast ook de Britten nog met een hele vloot aan andere nieuwe inventieve creaties verrassen.¹⁰⁸

Hun gewraakte scheprad was overigens na 1780 ook in het Land van Maas en Waal geïntroduceerd, en na de dood van zijn oudere broer ontving de inmiddels teruggekeerde Frans Frederik Eckhardt in 1816 op een verbeterde versie een nieuw octrooi, ook al leidden nieuwe proefnemingen van hoofdingenieur Arie Blanken Jz (1767-1824) twee jaar later – volgens Eckhardt buiten zijn medeweten om – evenmin tot een bevredigend resultaat.¹⁰⁹ Voor beide broers gold vast wat al in 1779, voorafgaand aan het experiment, eens in een waarschuwing aan de Amsterdamse burgemeesters tegen querulanterige vasthoudendheid van de zijde van de uitvinders was geponeerd: 'Het is een Axioma,

dat Inventeurs en Projectmakers nimmer van wanbegrippen te overtuigen zijn, en van Erreurs niet anders dan door ondervinding. Bij elke dergelijke ondervinding verschaft de fertiliteit van hun brein hun t'elkens wederom een nieuwe remedie, tot zo lange datze doorgaans, of beroofd van Goed of van Sinnen worden, en somtyds van beiden: waaromtrent meer dan een voorbeeld nog actueel in deeze Stad existieren.¹¹⁰

Namen noemde steller dezès niet, maar ook de Eckhardts toonden zich al in 1774, toen zij met de eerste grootschalige proeven met hun hellend scheprad slechts matig succes hadden, 'volkomenlyk overtuigd [...] dat deze gebreken nimmer aan de Inventie, maar [steeds] aan de constructie toe te schrijven waren'.¹¹¹ De theorie klopte, en als de praktijk niet klopte, dan lag dat niet aan de theorie, maar was dat jammer voor de praktijk (AFB.13).

BOLTENS IN DUISTER GEHULDE NADAGEN

Hoe het er na 1780 met de fertiliteit van het brein van Bolten voorstond, is ons helaas niet bekend. Na het experiment met het hellende scheprad duikt Bolten niet meer in de annalen op. Iets groots heeft hij nooit

tot stand gebracht, en zijn inzending voor Groningen was ongetwijfeld zijn meest prestigieuze project. In 1810 verhuisde hij, inmiddels de zeventig gepasseerd, van Amsterdam naar Naarden, waar hij blijkens gegevens in het stedelijk verpondingsregister en het oud-rechterlijk archief al begin jaren negentig verschillende percelen in eigendom verworven had, en nu op 14 oktober als lidmaat van de Hervormde Kerk werd ingeschreven.¹¹² Zijn broodwinning als landmeter en bouwmeester schijnt hij intussen aan de wilgen gehangen te hebben; hij wordt er althans het jaar daarop als boomkweker vermeld. Zijn beide zonen blijken dan ook in Naarden gevestigd, Joan Paulus met hetzelfde beroep, Jacob als architect.¹¹³ Dit is het laatste levens-teken van Jan Bolten. Hij ontbreekt, in tegenstelling tot zijn vrouw, in 1819 in het kerklidmaatboek van Naarden, en blijkt bij haar dood (op 9 oktober 1825) al overleden.¹¹⁴ Hij moet zodoende tussen 1811 en 1819 met onbekende bestemming uit de vestingstad vertrokken zijn; zijn sterfdatum is noch bij de burgerlijke stand van Naarden, noch bij die in Amsterdam opgetekend.

NOTEN

- 1 C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820. Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965; T.H. von der Dunk, *Een Hollands heilighdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*, Amsterdam 2007, 95-116, 124-134; G. Medema, 'Met principes van eer. Ingenieurs aan de leiding van het Amsterdamse stadsbouwbedrijf (1746-1777)', *Maandblad Amstelodamum* 97 (2010), 62-69.
- 2 Zie voor overzicht van zijn oeuvre: A. Duisenberg, *J. Otten Husly (1738-1796). Avant-garde architect tijdens de Verlichting*, Rotterdam 1998; Voor hem voorts: Von der Dunk 2007 (noot 1), 39-45.
- 3 Vooral in Haarlem: P. Bouman en P. Broers, *Teylers 'Boek en Konstzaal'. De bouwgeschiedenis van het oudste museum van Nederland*, Den Haag 1988, 56-63.
- 4 Zie voor Amsterdam: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Architectuur-historische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, 89-103.
- 5 E.B.M. Lottman, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin KNOB* 77 (1978) 3/4, 121-152.
- 6 Zie voor Hoeneker en Luyten: T.H. von der Dunk, 'Hollandse Herleving rond Amsterdam. De terugkeer van de Gouden Eeuw in de architectuur van noordelijk Holland aan het einde van de 18de eeuw', *Holland* 28 (1996), 88-91 resp. 91-93. Zie voor Van Raan: Von der Dunk 2007 (noot 1), 245-251.
- 7 Geboortedatum volgens volkstelling van 1811 (Gemeentearchief (GA) Naarden, Registre Civique, no.8). Alle overige hieronder te noemen data op basis van Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB) en Poortersboek in GA Amsterdam. Jans vader Jacob Jacobsz. Bolten werd op 23-5-1708 gedoopt als zoon van de arbeider Jacob Bolten Danielsz. en Grietje Engels; hij ondertrouwde 14-9-1730 met de zesentwintigjarige Jannetje Nobel uit Amsterdam, en hertrouwde na haar overlijden (begraven 5-12-1736) met Henderina Roosendaal (ondertrouw 22-3-1737). Op 26-9-1730 werd Jacob Jacobsz. als poorter ingeschreven. Hij werd op 31-1-1789 begraven. Zijn beiden uit Amsterdam afkomstige ouders gingen 30-4-1701 in ondertrouw; Jacob Bolten Danielsz. was toen 27, Grietje Engels 28 jaar oud; hij werd op 11-2-1750, zij op 10-9-1717 begraven. Jans moeder Henderina Roosendaal werd op 18-3-1710 gedoopt als dochter van de binnenlandsvaarder Wouter Stevensz. Roosendaal en Swaantje Gerrits; zij werd 15-10-1784 begraven. Haar ouders gingen, resp. 36 en 35 jaar oud en resp. afkomstig uit Amsterdam en Hellendoorn, op 28-12-1703 in ondertrouw. Haar vader, zoon van de sleper Steven Claas, werd op 7-1-1704 als poorter ingeschreven, en op 8-11-1716 begraven, haar moeder volgde op 26-8-1752.
- 8 Zie respectievelijk: GA Amsterdam, PA nr.378, inv.nr. 648, en GA Amsterdam, Poortersboek 23/430.
- 9 Voor huwelijk: GA Naarden, DTB Naarden 16/53. Geboren 19-5-1748 als dochter van Joan Cornelisse den Ebo uit Leiden en Margarita Killewig uit Huizen (Burgerlijke Stand Overlijden (BSO) Naarden 10-10-1825, no.43) en dezelfde dag hervormd gedoopt (DTB Naarden 6/4). Voor herkomst van haar ouders zie: Nederlands Hervormde attestaties DTB Naarden 17/40, 19-10-1743; voor hun huwelijk: 15-5-1743 DTB Huizen 4/60 en Huizen 13/12a.
- 10 Blijkens attestatie voor zijn vrouw van 21-11-1771 in GA Amsterdam, PA nr.378 inv.nr. 673.
- 11 Respectievelijk gedoopt in de Eilandskerk en de Amstelkerk; zie DTB in GA Amsterdam.
- 12 Blijkens aanbevelingsbrief van J. Bolten voor Jan Dorfmulder (1738-1815) aan de magistraat van Zwolle van 1-9-1777, ten behoeve van diens sollicitatie naar het stadsbouwmeesterschap aldaar (GA Zwolle AAZ 01, inv.nr. 5636). Zie voor deze kwestie: Von der Dunk 2007 (noot 1), 277-303.
- 13 Collectie Hingman (Nationaal Archief (NA) Den Haag), in chronologische volgorde: landen bij Huisduinen (copie naar oudere kaart uit 1773; 428, no.2479); landen bij Zunderdorp en Ransdorp (1778; 438, no.2551); Nieuwediep bij Den Helder (samen met stadsbouwmeester J.S. Creutz, 1783; 577, no.3387); idem (ditmaal alleen, 1784, 577, no.3389); perceel duingrond Bennebroek (1792;

- 33, no.48). Voorts een kaart van het Molenveld te Blaricum uit 1775, bewaard in streekarchief Gooi- en Vechtstreek, archieven gemeente Blaricum inv.nr. 180; vervaardigd i.v.m. de openbare verhuur van de grond op 18-11-1775, die door Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland aan de gemeente in erfpacht gegeven was.
- 14 Rijksarchief (RA) Arnhem, KZ 120, Notulen Gedeputeerde Staten (GS), 5-2-1768. Voor Ravenschoot, in het midden van de achttiende eeuw betrokken bij een reeks van bouwkundige activiteiten in Zutphen en omgeving, zie: L. Aardoom, 'Landmeters en andere kaartenmakers op Het Loo', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 87 (1996), 60.
 - 15 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 10-10-1767. Bobbink werd op 23-6-1715 als zoon van Jan Bobbink en Hendersken Janssen te Warnsveld gedoopt; hij zou op 23-9-1779 te Zutphen begraven zijn (volgens: <http://members.chello.nl/m.a.bobbink/bobbink/frame3.htm>; in de Zutphense begraafboeken is hij niet te traceren).
 - 16 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 8-1-1768.
 - 17 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 2-3-1768. De derde sollicitant was een zekere Van Straalen, vermoedelijk de in 1778 overleden Delftse bouwkundige Huijbert van Straalen, die in 1777 de bouwtekeningen voor de Aelbrechtssluis in Delfshaven vervaardigen zou (zie: A.V. Hulsteyn, 'De geschiedenis van de sluisen te Delfshaven', *Het Timmerhuis* 6 (1953) 9); voor het drietal zie: RA Arnhem, KZ 24, Notulen Staten, 6-5-1768, pag.nr. 13r.
 - 18 RA Arnhem, KZ 24, Notulen Staten, 6-5-1768, pag.nr. 13r-13v.
 - 19 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 7-5-1768.
 - 20 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 5-7-1769.
 - 21 RA Arnhem, KZ 24, Notulen Staten, 9-6-1769, 28r-28v.
 - 22 RA Arnhem, KZ 24, Notulen Staten, 9-6-1769, 30r-30v.
 - 23 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 5-7-1768.
 - 24 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 15-9-1769.
 - 25 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 5-12-1769.
 - 26 Von der Dunk 2007 (noot 1), 294-295. Zie voorts: R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies. Architectuur-historische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 2000, 143-144, aldaar foutief als Thomas Wittenberg betiteld.
 - 27 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 5-7-1768.
 - 28 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 8-7-1768.
 - 29 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 9-6-1769, 4-7-1769.
 - 30 RA Arnhem, KZ 129, Notulen 5-4-1769, 6-4-1769, 9-6-1769.
 - 31 E.H. ter Kuile, *De drie oudste kerken van Zutphen*, Maastricht 1942, 55-64; E.H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen*, Den Haag 1958, 240-247; A.M. Beekman, *700 jaar Broederenkerk 1293-1993*, Zutphen 1994, (voor de postmiddeleeuwse lotgevallen 11-15).
 - 32 Ter Kuile 1942 (noot 31), 56; Ter Kuile 1958 (noot 31), 240, die in beide gevallen overigens, net als later Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 2000 (noot 26), foutievelijk van Thomas Wittenberg spreekt. De constructie van de nieuwe daktoren blijft merkwaardigerwijs geheel ongenoemd bij Beekman 1994 (noot 31), 13.
 - 33 'Teekening van een gedeelte van een Nieuwe Cap op de Broedere Kerk binnen Zutphen' (ongedateerd; gesigneerd J. Bolten), RA Arnhem 0005, archief Kwartier van Zutphen, inv.nr. 747 (=TK 6), toont het kapplan en een doorsnede van de kap. Een ander (ongesigneerd) blad, met de tekst in een heel ander handschrift, op de achterzijde van het opschrift 'Dak van de Broederen Kerk binnen Zutphen met het oude Toorentje 1768-1772' voorzien, toont vermoedelijk de oude situatie (een gotisch zeskant torentje met puntspits).
 - 34 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 7-2-1769.
 - 35 Tekening in Oud Archief Zutphen, afbeelding Index Bouwkunst RCE 602-7
 - 36 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 7-3-1769. Beide stukken zijn niet bewaard.
 - 37 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 2-8-1769.
 - 38 RA Arnhem, KZ 747, Verklaring van J. Bolten, 17-8-1769.
 - 39 RA Arnhem, KZ 747, Rapport van B. Bobbink, 12-9-1769.
 - 40 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 15-9-1769; KZ 747, Brief van J. Bolten aan GS, exh. 4-10-1769.
 - 41 RA Arnhem, KZ 747, Brief J. Bolten aan GS, exh. 4-10-1769, pag.nr. 1, 5.
 - 42 RA Arnhem, KZ 747, Brief van J. Bolten aan GS, exh. 4-10-1769, pag.nr. 3.
 - 43 RA Arnhem, KZ 747, Brief van J. Bolten aan GS, exh. 4-10-1769, pag.nr. 4-5.
 - 44 RA Arnhem, KZ 129, Notulen GS, 5-10-1769.
 - 45 Een uitvoeriger artikel van mijn hand over de hele kwestie voor *Bijdragen en Mededelingen Gelre* is in voorbereiding.
 - 46 G. Beernink, 'Nykerks uurwerk en klokkenspel', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 13 (1910), 432.
 - 47 T. de Roos en J. de Roos (red.), *Gemeentehuizen in Gelderland. Van Aalten tot Zutphen*, Arnhem 1995, 197-198.
 - 48 Voor de Oudekerkstoren: J. de Heer, *Het architectuurloze tijdperk. De torens van Hendrick de Keyser en de horizon van Amsterdam*, Amsterdam 2000, 39-57; H. Janse, *De Oudekerk te Amsterdam: bouwgeschiedenis en restauratie*, Zwolle 2004, 155-159; E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1929, 69-71.
 - 49 Zie voor het model, in het Amsterdam Museum bewaard: L.v. T.[ilborgh], 'Wenteltrap', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, Zutphen 1983, 107-108.
 - 50 Zie over ontwerp en bouw: Von der Dunk 2007 (noot 1), 237-251; Voor de toren al eerder: Beernink 1910 (noot 46), 419-446, voornamelijk over de aanschaf van het klokkenspel, dat de aanleiding voor de bouw vormde; Ter Kuile 1929 (noot 48), 113-115; J. Bijvank en G. van de Veen, *De Grote Kerk van Nijkerk. Kerk & toren - orgel & carillon*, Nijkerk 2004, 27-31.
 - 51 Van zijn hand zijn slechts, als vaste timmerman van het gesticht, een aantal onuitgevoerde ontwerpen voor een nieuwe poort met belendend woonpand voor het Oudemannenhuis aan de Kloveniersburgwal uit 1783 bewaard. De opdracht ging vanwege het gebrek aan architectonische kwaliteit uiteindelijk naar stadsbouwmeester Van der Hart. Zie: Van Swigchem 1965 (noot 1), 32, 173; Meischke, Zantkuijl, Raue en Rosenberg 1995 (noot 4), 107, met afbeelding van één van de zeven in GA Amsterdam bewaarde ontwerpen.
 - 52 Ter Kuile 1929 (noot 48), 113-114, die de naam van Bolten overigens tot Bolle(n) verbastert. Bij gebrek aan harde gegevens, bleef het echter bij speculatie, en in zijn later verschenen boekje *De torens van Nederland*, Amsterdam 1941, 103, zag hij veiligheidshalve van elke toeschrijving af. Bolten als ontwerper vindt men wel weer bij J.H. Besselaar, *Torens van Nederland*, Bussum 1972, 100.
 - 53 *Maandelykse Nederlandsche Mercurius* 38 (september 1774), 106.
 - 54 Stukken betreffende de vervaardiging van het klokkenspel: Archief Ambtsbestuur (GA Nijkerk), inv.nr. 681; resp. Brieven van J. Bolten aan S. van der Hart (secretaris van het ambtsbestuur), 14-11-1775; van A.W. van Reede aan S. van der Hart, 4-1-1776; van E.J.B. van Goltstein aan S. van der Hart, 26-1-1776, Archief Ambtsbestuur (GA Nijkerk), inv.nr. 680.
 - 55 Beernink 1910 (noot 46), 432, die dan ook Bolten niet expliciet als ontwerper noemt. Later vulde hij zijn betoog nog met extra gegevens over dit thema aan: G. Beernink, 'Nog iets over het klokkenspel te Nijkerk', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 14 (1911), 133-140.
 - 56 Geen enkele naamsvermelding bij: Z. Kolks, *Langs de oude Gelderse kerken*,

- deel I (*Veluwe*), Baarn 1978, 134; B. Pol, *Onder de klokketoren. Uit de geschiedenis van een Veluws stadje*, Nijkerk 1979, 10. Voor het eerst Van Raan: R. Meischke, 'Achtste-eeuwen klassicisme: twee bouwkundige prijsvragen', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 10 (1959), 218, noot 11. Nadien uitvoerig, met argumentatie: Von der Dunk 2007 (noot 1), 239-240, 245-249.
- 57 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Brief van A.J. van der Gheyn aan J. Bolten, 24-9-1774, inv.nr. 681.
- 58 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Notulen Ambtsjonkers, 24-3-1774, inv.nr. 5, pag.nr. 248-249.
- 59 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Notulen Ambtsjonkers, 24-3-1774, inv.nr. 5, pag.nr. 249. Zie ook Beernink 1910 (noot 46), 432.
- 60 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Notulen Ambtsjonkers, 24-3-1774, inv.nr. 5, pag.nr. 249-250. Zie ook Beernink 1910 (noot 46), 432.
- 61 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Brief van J. Bolten aan P.H. van Goltstein, 4-6-1774, inv.nr. 680.
- 62 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Brief van J. Bolten aan S. van der Hart, 23-8-1774, inv.nr. 680. Daar ook twee exemplaren van het gedrukte bestek.
- 63 Zie de aantekeningen op het tweede exemplaar van het bestek in GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, inv.nr. 680, pag. nr. 20.
- 64 GA Zwolle AAZ 01, Oud Archief Zwolle, Aanbevelingsbrief van Bolten voor Dorfmulder aan de magistraat van Zwolle, waar Dorfmulder toen naar de functie van stadsbouwmeester solliciteerde, 1-9-1777, inv.nr. 5636.
- 65 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Notulen Ambtsjonkers, 13-9-1774, inv.nr. 5, pag.nr. 255-257.
- 66 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Bestek, inv.nr. 680, art.2 en pag.nr. 4.
- 67 GA Nijkerk, Archief Ambtsbestuur, Notulen Ambtsjonkers, 3-9-1778, inv.nr.6, pag.nr. 21.
- 68 Beernink 1910 (noot 46), 440. Hoogstwaarschijnlijk wordt in de in 1994 verschenen derde druk van P. de Zeeuw, *Nijkerk door de eeuwen heen*, Nijkerk 1963, 51, hierop bedoeld, waar het zonder bronverantwoording foutiefelijk heet dat Bolten - hier inmiddels als 'architect van de toren' opgevoerd - 'een contract tekenen [moest] waarin hij beloofde dat hij voor geen enkele andere plaats een dergelijke toren zou ontwerpen'.
- 69 Voor Camper zie o.a.: P.J. Kuijer, *Petrus Camper (1722-1789)*, Haren 1989; J. Schuller tot Peursum-Meijer en W.R.H. Koops (red.), *Petrus Camper (1722-1789). Onderzoeker van nature*, Groningen 1989, daarin speciaal het opstel van W. Otterspeer, 'De aangenaamheden der natuurlijke historie. Leven en werk van Petrus Camper', 5-22; J.K. van der Korst, *Het rusteloze bestaan van dokter Petrus Camper (1722-1798)*, Houten 2008.
- 70 Daarover: T.H. von der Dunk, *De eerste prijs. Twee eeuwen Stadhuis van Groningen*, Amsterdam 2010; alsmede: A.T. Schuitema Meijer, *De raadhuizen van de stad Groningen*, Groningen 1992, 50-103; Meischke 1959 (noot 56), 218-242, 262-269.
- 71 GA Groningen, Register Feith 1775 no.8, Gedrukt prijsvraagprogramma, §1.
- 72 Voor hun projecten zie: Von der Dunk 2010 (noot 70), resp. 94-104, 78-83, 84-89; Von der Dunk 2007 (noot 1), resp. 45-49, 108-110, 132-134.
- 73 Over Blondel: T.H. von der Dunk, 'Een Franse opsnijder in de Republiek: de architect Georges-François Blondel', *Bulletin KNOB* 107 (2008), 1-19; Von der Dunk 2010 (noot 70), 69-73.
- 74 C.A. van Swigchem, 'Mr.Willem Bilderdijk en de bouwkunst', in: H.W.M. van der Wijck, C. Boschma en H.M. van den Berg (red.), *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen 1964, 357-375; alsmede: C.A. van Swigchem, 'Stedebouwkundige inzichten van mr. Willem Bilderdijk', *Bouw* 18 (1963), 854-858; T. Geerts, "'Het schoone voedt de ziel; haar pijnigt wat misgaat". Willem Bilderdijk en de beeldende kunst', in: T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*, Leiden 1994, 23-26, 83-87.
- 75 Over Bilderdijks deelname en inzending zie: T.H. von der Dunk, 'Bilderdijk en de prijsvraag voor het Stadhuis van Groningen van 1774', *Het Bilderdijk-Museum* 27 (2010), 17-33 (met oudere literatuur); Von der Dunk 2010 (noot 70), 105-109.
- 76 Voor hun deelname zie: Von der Dunk 2010 (noot 70), resp. 47-48, 59-62, 120-123; een uitvoeriger opstel over deze inzendingen is in voorbereiding. Zowel Uijtewaals als Schauers project is bewaard gebleven: GA Groningen, Top.Atlas, resp. 168g-173g met 497-499; en 460k-465k met 524-526.
- 77 Teruggezonden op 14-4-1775: Omslag met lijst van teruggezonden plannen, GA Groningen, Register Feith 1775, no. 8. Zie voor het gedane verzoek daartoe: GA Groningen, Oud Archief Groningen (OAG) 171r-8, Brief van J. Bolten aan P. Laman, 4-4-1775, waarin deze zich betitelt als 'gewone landmeter en Architex wonagtig op de Cadyk te Amsterdam'. Zie voor de identificatie ook het gedrukte exemplaar van het juryrapport met bekendmaking van de prijswinnaars, waarin met pen de namen van de makers achter de daarin vermelde plannen bijgeschreven zijn, GA Groningen, OAG 174r. Over Boltens project: Von der Dunk 2010 (noot 70), 109-110.
- 78 In tweevoud, GA Groningen, OAG 172r-1 en OAG 172r-3, no.4. Verwezen wordt telkens naar de tweede versie.
- 79 Voor de begroting: GA Groningen, OAG 172r-3, Begeleidende beschrijving bij 'Omne tulit punctum', pag.nr. 60-79; metselwerk 160.890 gulden; steenhouderswerk fl. 85.207; houtwerk fl. 58.940; loodwerk fl. 26.700; ijzerwerk fl. 19.600; aardwerken fl. 1.500; plus fl. 2.000 voor kleinere uitgaven, maakt fl. 356.937; indien men de Bentheimer steen overal door blauwe Sausijnse steen vervangen zou, kwam daar nog fl. 30.343 bij, wat de totale som dan op de opgegeven fl. 387.081 zou brengen - alles ruim onder de fl. 400.000 die in het prijsvraagprogramma als maximum opgegeven was: GA Groningen, Register Feith 1775 no.8, Gedrukt prijsvraagprogramma, §9. Of die begroting ook reëel was, valt niet te achterhalen.
- 80 GA Groningen, OAG 172r-3, Begeleidende beschrijving bij 'Omne tulit punctum', 53.
- 81 GA Groningen, bij het project met het motto 'Sufficit tentasse', Top.Atlas 476r-485r; voor zijn argumentatie de beschrijving OAG 171r-12, pag.nr. 2. Over het project: Von der Dunk 2010 (noot 70), 115-120. Voor de plaatsing van het Stadhuis i.v.m. de zichtas van de Ebbingestraat ook Uijtewaal in de beschrijving van zijn eigen bouwplan, 28-1-1775, gezonden 8-2-1775, Register Feith 1775 no.8;
- 82 GA Groningen, OAG 172r-3, Begeleiden de beschrijving bij 'Omne tulit punctum', pag.nr.54-55.
- 83 GA Groningen, OAG 172r-3, Begeleiden de beschrijving bij 'Omne tulit punctum', pag.nr.56-57.
- 84 GA Groningen, Register Feith 1775 no.8, Gedrukt prijsvraagprogramma, §7.
- 85 Voor de eerste: Top.Atlas 33-36, en 33k en 34k, met anonieme en ongedateerde begeleidende brief aan P. Laman, Register Feith 1775 no.8; zie hierover: Von der Dunk 2010 (noot 70), 62-64. Horst verklaart t.a.v. zijn verhoorkamer dat die met de gewenste 'tweede muur van de beelten met afgescheiden [is], om te beletten dat men niet in deselve kan sien, en van buyten eenige geluid hooren'; zie: Beschrijving bij 'Sufficit tentasse', OAG 171r-12, pag.nr. 7. Alle stukken in GA Groningen.
- 86 GA Groningen, OAG 171r-9, 'Berigt en Verklaring bij de Tekeningen tot een Nieuw Stadhuis te Groningen verzonden den ... Januarij 1775 onder de zinspreuk "Naar 't Programma"', §vii, pag.nr. 10-11. Een ander voorbeeld biedt het ontwerp van Coenraad Kayser (1750-1824), besproken bij Von der Dunk 2010 (noot 70), 52-57.
- 87 GA Groningen, OAG 171r-11, 'Copye van de Notulen gezonden door P. Camper onder het onderzoek der Ingekoomene plans van het Stadhuis te Groningen', 10-3-1775, pag.nr. 7; OAG 171r-6, 'Schikkinge van Plans die tot den

- Grooten Prijs in consideratie koomen', z.n., z.d..
- 88 GA Groningen, Register Feith 1775 no.8, gedrukte 'Verklaring en aankondiging van en omtrent de prysen door hun edele mogende de heeren Burgemeesteren en raad der stad Groningen gesteld geweest op de beste en het best berekende plans en teekeningen voor een nieuw Raadhuis, ingeleverd volgens het programma, voor den 1sten februari des jaars 1775', pag.nr. 2. Onder meer gepubliceerd in *De Maandelykse Nederlandsche Mercurius* 38 (1775), 159-160, waar Bolten al met naam genoemd wordt.
 - 89 GA Groningen, OAG 171r-8, Brief van J. Bolten aan P. Laman, 4-4-1775.
 - 90 C.J. Matthes, *Feestrede ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het wiskundig genootschap onder de zinspreuk: 'Een onvermoeide arbeid komt alles te boven', gehouden den 3den Mei 1879*, Amsterdam 1879, 5, 9-10; zie ook bijlage met ledenlijst.
 - 91 J. Bolten, 'Aanmerking over schutsluisen of waterkeeringen' en 'Tweede Aanmerking over Schutsluizen of Waterkeeringen', beide in: *Mengelwerk van uitgeleezene en andere wis- en natuurkundige verhandelingen: door het Genootschap der Mathematische Wetenschappen, onder de spreuk: een onvermoeide arbeid komt alles te boven*, deel I, Amsterdam 1796, resp. 13-21 en 33-43; genoemd door D. Beckers, *'Het despotisme der mathesis'. Opkomst van de propaedeutische functie van de wiskunde in Nederland 1750-1850*, Hilversum 2003, 33, noot 56.
 - 92 Zie voor deze problematiek: J.H. van den Hoek Ostende, 'Stadsvuilwatermolens', *Maandblad Amstelodamum* 65 (1978), 5-11.
 - 93 Van den Hoek Ostende 1978 (noot 92), 7-8. Voor de locatie: C. Bille, *De Tempel der Kunst of het Kabinet van den Heer Braamcamp*, Amsterdam 1961, 13, die daar van de Nieuwe Zeedijk (de oude naam van de Hoogte Kadijk) spreekt.
 - 94 Zie: J.H. van den Hoek Ostende, 'Watermolens met hellende schepraderen', *Jaarboekje van de Vereniging De Nederlandsche Molen*, 1962-1963, 36-39; over techniek, geschiedenis en gebruik, met reconstructietekeningen van het hellend scheprad: A. Sipman, *Het hellend scheprad, geschiedenis en bouw*, Zutphen 1977, 16-33; voor het patent (29-10-1771 verleend): G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw*, 's-Gravenhage 1940, 265-267; voor de toepassing van Eckhardts vinding bij moddermolens: R.J. Forbes, 'F.F.Eckhardt's mud mill', in: R.J. Forbes (red.), *Martinus van Marum. Life and Work*, deel III, Haarlem 1971, 321-324; voor Eckhardt verder: P. de Clercq, "A Dutch Gentleman" in London. Anthony George Eckhardt, F.R.S. (1740-1810) and instruments of his invention', *Bulletin of the Scientific Instrument Society* (2005) 84, 10-17.
 - 95 'Beschreibung einer Reise nach Niedersachsen, Westphalen und Holland', *Nachrichten von Künstlern und Kunst-Sachen* 2 (1769), 65-66; welke van beide broers bedoeld wordt, blijft onduidelijk.
 - 96 *La Hollande au dix huitième siècle ou nouvelles lettres contenant des remarques et des observations sur les principales villes, la religion, le gouvernement, le commerce, la navigation, les arts, les sciences, les coutumes, les usages et les moeurs des habitants de cette province*, Den Haag 1779, 63.
 - 97 De Clercq 2005 (noot 94), 10, 14-15, noot 8-10.
 - 98 H. Aeneae, *Wiskundige beschouwing van een hellend scheprad, nieuwlings door den heere A.G. Eckhardt in 's Hage uitgevonden*, Amsterdam 1774 (xvi plus 34 pagina's met 7 platen); volgend deel, Amsterdam 1775 (viii plus 54 pagina's met 6 platen van de uitvinder zelf). In 1779 verscheen vervolgens: B.J. Douwes, *Memorie ter volkomene aanwijzing der belangrijke voordeelen voor den lande; door een algemeen gebruik van watermolens met hellende schepraden* (editie uit 1808 geraadpleegd), met achterin afbeelding van de uitvinding. Voor het gebruik in de Bleiswijkse Polder: 3-7.
 - 99 A.A. Lemmers, *Techniek op schaal. Modellen en technologiebeleid van de Marine 1725-1885*, Amsterdam 1996, 328, noot 16, voor May: 60-79. Bedoeld is: *Wis- en water-beweegkundige aanmerkingen over de wiskundige beschouwing van een hellend waterscheprad*, Leiden 1774 (66 pagina's met 1 plaat).
 - 100 W. van der Ham, 'Schielands Gouden Eeuw 1530-1790', in: W. van der Ham (red.), *Hoge dijken. Diepe gronden. Land en water tussen Rotterdam en Gouda. Een geschiedenis van Schieland*, Utrecht 2004, 117-118. Over de Eckhardts en Bleiswijk: Sipman 1977 (noot 94), 12-13 (met afb. 3, 4 en 5). Van deze molens is nog een achttal restanten over (13, 22 afb. 8), in twee ervan nog met de restanten van het hellend rad (afb.15 en 16).
 - 101 Zie: *Verhaal der reize van Z.M. den keizer Joseph II. in Holland behelzende Byzonderheden, die niet bekend zyn, en gewigtige Trekken van deezen Monarch, zorgvuldig by een verzameld. Benevens een Aanhangel van Gebeurtenissen, getrokken uit de Reize van Z.M. in de Oostenryksche Nederlanden*, Amsterdam 1781, 11-12. Zie ook het verslag in de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 16 (1781), 1336. Voor de reis van Jozef II: T.H. von der Dunk, 'Inkognito aber stadtbekannt. Joseph II. auf Reisen in Holland', *De Achttiende Eeuw* 40 (2008) 1, 87-114.
 - 102 Van den Hoek Ostende 1962-1963 (noot 94), 37-38. Voor de proeven: Douwes 1808 (noot 98), 3-8; voor de verklaring van de molenmakers: 22-25.
 - Overigens was het resultaat zeer wisselend: Sipman 1977 (noot 94), 12-13; Van der Ham 2004 (noot 100), 118-119 (met afb.). Een dergelijk hellend scheprad werd eind achttiende eeuw aangebracht in de (in 1925 gesloopte) bovenkruier 'De Bul' in de Vennerpolder bij Amsterdam; zie: J.H. van den Hoek Ostende, 'Poldermolens rond Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 70 (1978), 366.
 - 103 Douwes 1808 (noot 98), 9-11, die overigens een en ander in 1781 i.p.v. 1780 dateert.
 - 104 Voor hem: P.J. Knechtmans, *Professoren van de stad. Het Athenaeum illustre en de Universiteit van Amsterdam*, 1632-1960, Amsterdam 2007, 126-128. Van zijn hand is een hele lijst van geschriften m.b.t. natuurkunde, sterrenkunde, (land)meetkunde en waterhuishouding uit de jaren 1770-1776 bekend. Hij gold kennelijk als een autoriteit; zo trad hij op als examiner van de stuurlieden van de v.o.c. (zie: L. van Nierop, 'Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772', *Jaarboek Amstelodamum* 36 (1939), 251, noot 4).
 - 105 Van den Hoek Ostende 1962-1963 (noot 94), 38-39; Van den Hoek Ostende 1978 (noot 92), 8-9.
 - 106 J.H. van den Hoek Ostende, 'Een baggermolen met hellend scheprad', *Maandblad Amstelodamum* 50 (1963), 162-164; voor baggermolens in het algemeen: B. Adam, 'Muskelkraftgetriebene Schwimmbagger in Holland und Europa', *Jahrbuch für Hausforschung* 61 (2010), 147-168.
 - 107 Douwes 1808 (noot 98), 11, 25-30.
 - 108 De Clercq 2005 (noot 94), 10-11. Hij kon in Engeland voor deze jaren met liefst vijftien stuks (verspreid over 1771-1809) zelfs als absolute recordhouder patentbezitter gelden. Zie: C. Macleod, *Inventing the industrial revolution. The English patentsystem, 1660-1800*, Cambridge 1988, 142; J.R. Milburn, 'Historical Patents and the Instrument Collector', *Bulletin of the Scientific Instrument Society* (1988) 18, 5, noemt zelfs het getal van zeventien. Voor Eckhardts andere Nederlandse patenten tussen 1770 en 1780: Doorman 1940 (noot 94), 313 (H 253, H 254, H 255); 317 (H 267); 327 (F 19).
 - 109 Vergelijk ook: Forbes 1971 (noot 94), 322-323.
 - 110 Geciteerd naar Van den Hoek Ostende 1962-1963 (noot 96), 38.
 - 111 Douwes 1808 (noot 98), 4-5.
 - 112 GA Naarden, DTB Naarden 18/56; zie ook attestaties van vertrek 2-8-1810 in GA Amsterdam PA nr.378, inv.nr. 648 sub 1759, inv.nr. 720. Volgens Douwes 1808 (noot 98), 10, was hij overigens toen al (d.w.z. op z'n laatst in 1808) woonachtig in Naarden.
 - 113 Aldus vermeld op 8-7-1811 in GA Naarden, Registre Civique voor het

Arrondissement Amsterdam te Naarden resp. no.8, 11 en 280. Jacob zou op 29-1-1828 in Naarden overlijden; zijn vrouw Sara Adriana Thierens (geboren te Naarden 21-5-1773), met wie hij op 3-4-1794 in Naarden was getrouwd, overleed 2-4-1856 in Amsterdam.

Hun enige kind Joanna Adriana Bolten werd op 1-3-1795 in Amsterdam geboren en overleed aldaar 5-10-1842. Wat er van Jans tweede zoon Joan Paulus is geworden, is onbekend. Bij de volkstelling van 1829 was er geen enkele Bolten meer in Naarden woonachtig.

114 Zie: GA Naarden, Archief N.H. Kerk, inv.nr. 213; resp. BSO Naarden 10-10-1825 no.43, aangifte door haar (foutief als 55-jarig vermelde) zoon Jacob Bolten te Naarden.

DR. THOMAS VON DER DUNK studeerde van 1979 tot 1988 kunstgeschiedenis en archeologie in Amsterdam, met als hoofdvak architectuur. Van 1989 tot 2002 was hij als assistent-in-opleiding en postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de universiteiten van Leiden en Utrecht. Sindsdien

is hij freelance publicist en politiek commentator. In 1994 promoveerde hij in Leiden op *Das Deutsche Denkmal* (handelseditie in 1999). Hij publiceert regelmatig over met name Nederlandse architectuur- en cultuurgeschiedenis in de zestiende tot negentiende eeuw.

THE AMSTERDAM ARCHITECT AND SURVEYOR JAN JACOBSZON BOLTEN (1738-AFTER 1811)

DR. THOMAS VON DER DUNK

The Amsterdam architect and surveyor Jan Jacobszoon Bolten (1738-after 1811) is one of many private architects whose name pops up now and then in the literature. This essay, for the first time, sketches his quite varied career. Since mid-1768 he held the post of architect and surveyor in the district of Zutphen, a position that he gave up again after just one year, probably because he couldn't get by on his wages. His task consisted mainly of minor maintenance work. His biggest assignment was the large-scale repair of the roof of the Gothic Broeren church in Zutphen, which would lead to a blinding row with the master carpenter of the district, Barthold Bobbink (1715-1779). Bolten's wonderful drawing of the roof construction is the only drawing by him that has survived. The work would only be finished later, under Bolten's successor Teunis Wittenberg (1741-1816), who had also applied for the position in 1768. The present, elegant spirelet was designed by him in 1772.

Bolten returned to Amsterdam, although he remained active in the province of Gelderland. In 1771-72, in Nijkerk, he extended the meeting hall of the local government, the so-called 'ambtsjonkers' and by drawing up conditions, specifications and budgets he was involved in the plans for a new church tower there. This tower would eventually be built in 1775-76, after a design by fellow Amsterdam architect Hendrik Gerrit van Raan (1751-1821). It is not clear whether Bolten himself also made designs for this tower. In any case, in 1775, he also entered the competition for the new town hall in Groningen, which was eventually won by Jacob Otten Husly (1738-1796).

From Bolten's entry only an untidy description accompanying the drawings remains in the municipal archives, so that it is difficult to picture what his project must have looked like. It may have been similar in character to that of the Amsterdam drawing master Jan Uijtewaal (1733-1795): a sort of gigantic countryhouse with a modest portico instead of the large temple peristyle specified in the competition's programme. Nevertheless, Bolten's efforts were rewarded with an honourable mention by the jury.

Over time, Bolten had also established himself as a cartographer but his last known activities were of a quite different nature. As co-founder (1779) of the Society of Mathematical Science 'Een onvermoeide Arbeid komt alles te boven' (relentless Labour overcomes everything) he published two short essays about locks in 1796. Before that, in 1780, he had been involved in a – rather unsuccessful – experiment with a tilted paddle wheel for water mills in the Nieuwe Vaart waterway in Amsterdam. These were designed by the brothers Antoine George Eckhardt (1740-1810) and Frans Frederik Eckhardt (1741-1825) from The Hague, a very versatile, but very idiosyncratic pair of inventors. After the failed experiment they went to London for a couple of decades and treated the British to an avalanche of new and inventive creations. Not so Bolten. He spent the rest of his days in anonymity and in 1810 moved to Naarden – his wife's native town – where he vanished in the fog of history.

FRANS NICOLAAS MARIUS EYCK VAN ZUYLICHEM

ARCHITECTUURHISTORICUS VAN HET EERSTE UUR

ADA VAN DEIJK

Precies 155 jaar geleden, in 1858, verscheen *Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas*.² De auteur was mr. F.N.M. Eyck van Zuylichem (1806-1876), die daarmee als eerste de romaanse kerkbouw van ons land op de kaart zette. Nog weer vijf jaar later, in 1863, publiceerde Eyck het vervolg: *Le style ogival des églises du Royaume des Pays-Bas*.³ Dat beide werken in het Frans verschenen, was om ook over de landsgrenzen heen een publiek te bereiken (AFB.2).

Vanaf 1843 had Eyck al artikelen aan hetzelfde onderwerp gewijd, maar door zijn boek uit 1858 kreeg zijn onderzoek veel meer aandacht omdat er recensies over verschenen. De twee boeken, overigens van bescheiden omvang, markeren dus een bijzonder moment in de ontwikkeling van de Nederlandse architectuurgeschiedenis.⁴ Het is boeiend om de vroege pogingen van deze man te volgen, die aldus een pionier op dit gebied genoemd kan worden. Het was een gewaagde onderneming, omdat er toen nog geen adequate bouwkundige termen voorhanden waren. Bovendien was ook over de datering van de kerkgebouwen weinig bekend. Zijn hele leven was en bleef Eyck gefascineerd door de middeleeuwse bouwkunst en hij voelde zich geroepen om zijn landgenoten te overtuigen van het belang van deze architectuur. Ook op de overheid richtte hij zijn pijlen, want die liet het lelijk afweten: haar achteloze omgang met het bijzondere erfgoed was een doorn in zijn oog.

EEN 'ONVERMOEIDEN ARBEIDER'

Frans Nicolaas Marius Eyck van Zuylichem was onvermoeibaar in zijn strijd voor het behoud en de waardering van de oude kerken. Vanaf 1839 was hij zich in deze materie gaan verdiepen, zo schrijft hij in 1858 in de inleiding van zijn boek *Les églises romanes*. Hij trok langs de oude kerken in het toen nog jonge Koninkrijk der Nederlanden om de architectuur ervan vast te leggen. Vaak maakte hij tekeningen van de gebouwen, maar ook noteerde hij hun afmetingen, zo weten we uit het levensbericht dat de Utrechtse archivaris S. Muller Fz. (1848-1922) naar aanleiding van Eycks overlijden in 1876 over hem publiceerde.⁵

Muller schetst een sympathiek portret van deze voormalige burgemeester van Maartensdijk, die als enig kind op landgoed Eyckenstein opgroeide en daar zijn hele leven – later ook met zijn gezin – zou blijven wonen (AFB.3). Er komt een beeld naar voren van een man die zich door zijn vader tegengewerkt zag in zijn beroepskeuze: hij mocht geen opleiding tot architect volgen, maar zag zich gedwongen in de voetsporen van zijn vader en grootvader te treden. Beiden hadden het ambt van burgemeester uitgeoefend. De jonge Frans gehoorzaamde, maar met tegenzin.

In twee brieven die een oom in 1824 en 1825 aan hem

stuurde, komt de worsteling van de dan achttienjarige jongeman over zijn studiekeus aan de orde. De oom benadrukt dat zijn neef zijn hart moet volgen en dat hij hem verder niet kan adviseren.⁶ Het liep anders, kennelijk onderschatte ook 'Oncle Burman' – een jongere broer van Eycks moeder, Francina Burman – de vader.

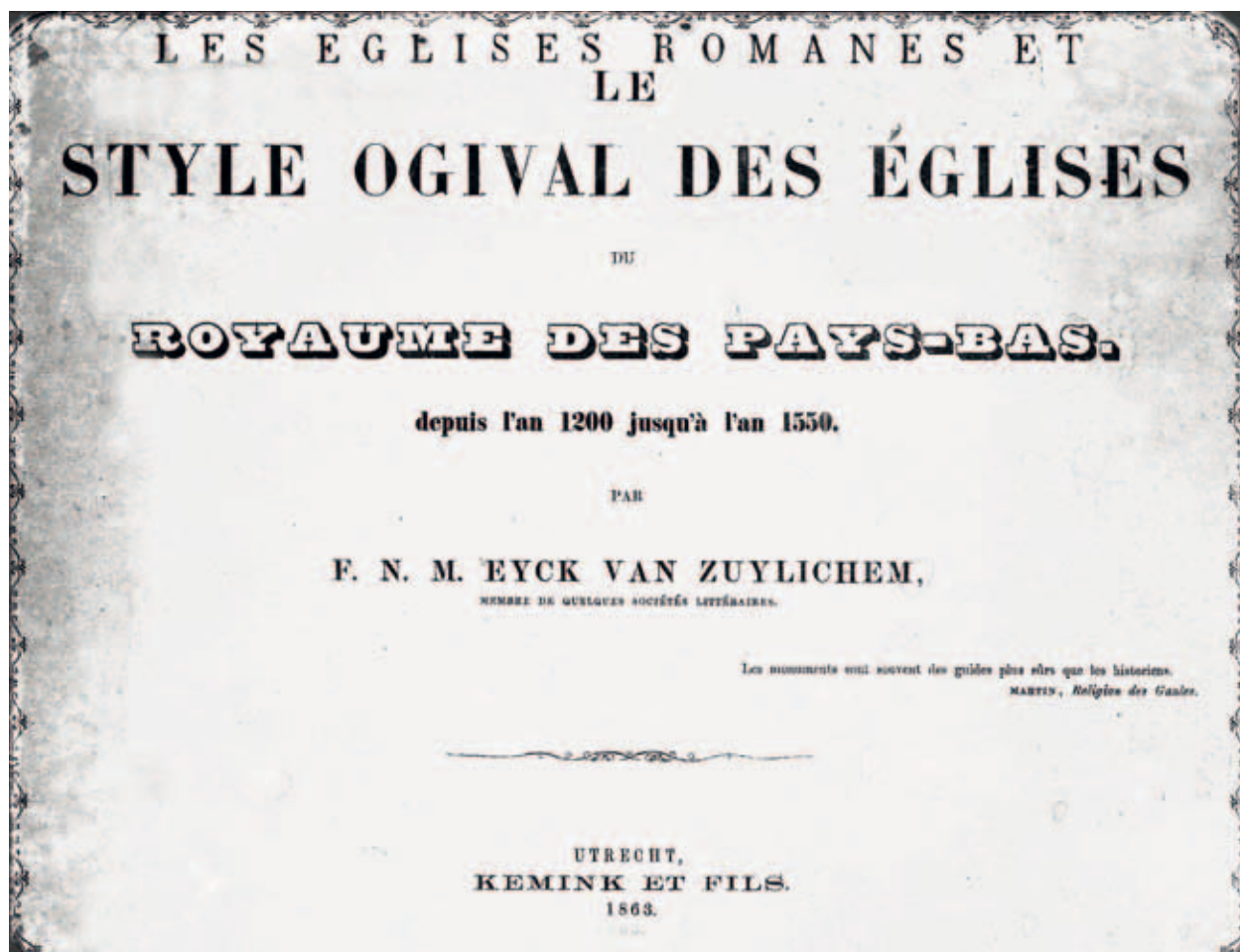
Maar zo koppig als de vader was in het stellen van zijn eisen, zo volhardend was ook de zoon waar het zijn eigen ideeën betrof. Weliswaar legde hij zich neer bij de wens van zijn vader en ging hij rechten studeren, maar hij zag niet af van zijn plan om zich met middeleeuwse architectuur bezig te houden. Die drang was te sterk en misschien dacht hij toch ook nog aan de wijze raad van zijn oom om zijn hart te volgen. Toen Eyck in 1846 tot burgemeester werd benoemd, vormde dat geen beletsel om zijn onderzoek waar hij in 1839 mee begonnen was, voort te zetten.

Muller schrijft in zijn levensbericht dat Eyck over de middeleeuwse kerkbouw in Nederland ging schrijven, omdat hij ontdekte dat er geen literatuur over bestond. Een algemeen overzicht ontbrak, terwijl daar zeker behoefte aan was. Al in 1846 had het Utrechts Gezelschap, een genootschap dat zich bezighield met de bestudering van de vaderlandse geschiedenis, een prijsvraag uitgeschreven die opriep om 'eene geschiedenis van den Kerkbouw in ons vaderland tot in de zestiende eeuw' te schrijven.⁷ Anderen die voor die tijd al met soortgelijke plannen hadden rondgelopen, hadden die nimmer gerealiseerd.⁸

Door het ontbreken van die literatuur begaf Eyck zich op een pad met voetangels en klemmen. Ook Muller maakt dat meteen duidelijk: 'Men meene niet, dat de vervulling dier taak gemakkelijk was! Letterlijk alles moest op dit gebied nog gedaan worden, en hij, die zich daarvoor interesseerde, had destijds bovendien weinig kans op eene andere belooning dan een medelijdenden glimlach... Maar Eyck van Zuylichem was waarlijk de man niet, om zich te laten ontmoedigen door het feit, dat hij geheel alleen stond. Weldra toog hij op reis en met duimstok en passer gewapend door trok hij langzamerhand geheel Nederland, opmetende en afteekenende al wat zijn oplettende blik [aan] merkwaardigs in steden en dorpen, op het platte land, ja zelfs in de afgelegenste hoeken van zijn studieveld opmerkte.' Muller typeert Eyck vervolgens als een 'onvermoeiden arbeider'.

Toch laat hij ook een kritische noot horen, als hij stelt dat Eycks grote verdienste weliswaar schuilt in het feit dat hij de geschiedenis van de gebouwen dan wel heeft vastgelegd, 'Maar van den anderen kant', aldus Muller, 'komt het mij voor, dat hij – alleen voor dit kolossale werk staande – in de uitvoering daarvan niet die nauwkeurigheid in acht heeft genomen, die men tegenwoordig van dergelijken arbeid eischt. De tegenwoordige kunstgeschiedenis stelt zich niet tevreden met eene min of meer ruwe opgave van de grootte en vorm, met eene korte beschrijving van den bouwtrant

◀ AFB.1. F.N.M. Eyck van Zuylichem omstreeks 1860 (RKD / Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

AFB.2. Omslag van een van de boekwerken van F.N.M. Eyck van Zuylichem uit 1863

der kerken; zij betast de muren om de sporen van het oude decoratief te vinden, zij bekijkt elke voeg, elke profiel om daaruit conclusiën te trekken over mogelijke verbouwingen en den ouderdom van elk deel eener kerk vast te stellen.' Muller – die hier opmerkelijk trefzeker de aanpak van de hedendaagse bouwhistoricus omschrijft – toont echter wel begrip voor Eyck. Hij verontschuldigt hem door te stellen dat zo'n aanpak destijds nog onbekend was. Daarnaast wijst hij erop dat Eyck een autodidact was en zich daardoor gehinderd voelde: '... steeds voelde hij zelf het gemis eener wetenschappelijke vakstudie. Het kon wel niet anders, of het zuiver technische deel der bouwkunde moest voor hem eene zaak blijven, waarover hij niet dan met groote behoedzaamheid een oordeel mocht uitspreken.' Terecht echter legt Muller hier de vinger op de zere plek, of liever gezegd de zwakke plek van Eycks onderzoeken. Die waren niet altijd even grondig. Wie Eycks artikelen leest, komt soms expliciet uitlatingen tegen waarin hij meldt dat hem de tijd ontbrak om ergens uitgebreid rond te kijken. En soms baseerde hij zich ook op informatie van derden zonder deze te verifiëren.

De verdiensten van Frans Eyck van Zuylichem op het gebied van de architectuurgeschiedenis werden behalve door Muller ook door andere tijdgenoten onder-

kend. Onder hen bevond zich J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889), die zich als eerste zeer kritisch uitliet over de manier waarop Eyck te werk ging. In 1860 schreef Thijm in de *Dietsche Warande* dat 'de Heer Eyck van Zuylichem tot heden nog altijd de eenige persoon is, die *iets wezenlijks* voor de kennis van Nederlands kerkelijke bouwkunst gedaan heeft. Hij heeft vele monumenten bezocht, hij heeft met liefde eenige maten er van opgenomen, er de hoofdvormen van vermeld, er eenige aantekeningen over ten papier gebracht. Daarin is hij de eenige.'⁹ De cursivering in het citaat is van Thijm zelf en spreekt voor zich. Maar zijn spel met het woord 'eenige' laat meteen ook zijn vlijmscherpe, geestige pen zien.

Nog een andere tijdgenoot die het belang van Eycks werk inzag, was de Gelderse archivaris Th.H.F. van Riemsdijk (1848-1923). In 1878, twee jaar na de dood van Eyck van Zuylichem, schreef hij in *De Gids* dat de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst in 1876 weliswaar met ijver aan het werk waren getogen, maar dat er nog steeds te weinig publicaties verschenen en dat Eyck van Zuylichems werk nog altijd 'de eenige arbeid [is], die eene algemeene strekking heeft.'¹⁰ Kortom, Eycks voortrekkersrol was bijzonder en werd door tijdgenoten zeker onderkend.

SERIEUZE STUDIE

Eycks eerste, grote artikel verscheen in 1843. Het werd geplaatst in het tijdschrift *Utrecht voorheen en thans* en kreeg als titel: 'Kort Overzicht der Middeleeuwsche Kerken-Bouwkunst in Nederland en inzonderheid in het Sticht van Utrecht'.¹¹

Het omvangrijke artikel, waarin maar liefst 43 kerken worden beschreven, laat meteen Eycks ambities zien. In de algemene inleiding beschrijft hij op enigszins ronkende toon de 'toestand van ons land'. Die 'kan niet anders dan vrij wild en onbebouwd geweest zijn, nadat de heerschappij der Romeinen alhier een einde had genomen.' Zijn schets van ons land onderbouwt hij met door hem geraadpleegde auteurs als A. de Caumont, A.G.B. Schayes, H.J. Royaards, F. Kugler en C.F. von Rumohr. Hun toen recent verschenen publicaties geven meteen een aardig inkijkje in de samenstelling van zijn bibliotheek, waarbij opvalt dat Engelse auteurs ontbreken. Overigens was de Fransman Arcisse de Caumont (1802-1873) degene die ervoor zorgde dat de term 'romane' in bredere kring ingang vond, nadat dit begrip in 1818 door Charles de Gerville (1769-1853) was geïntroduceerd.¹² Eyck zal zich met zijn keus voor 'romaansch' op De Caumont gebaseerd

hebben. Met A.G.B. Schayes (1808-1859) – conservator bij de Koninklijke Musea voor Geschiedenis en Kunst in Brussel – heeft Eyck waarschijnlijk contact gehad. Schayes was honorair lid van het Utrechts Historisch Gezelschap, later omgedoopt tot het Utrechts Historisch Genootschap. Dit gezelschap, waarvan Eyck ook lid was, komt hierna nog ter sprake.

De citaten en voetnoten in Eycks artikel illustreren niet alleen zijn belezenheid, maar ook zijn streven om de studie van de kerkgebouwen naar een hoger plan te tillen. Na de algemene inleiding gaat hij over tot een systematische indeling van de verschillende bouwperiodes van de kerken, waarbij hij met de elfde eeuw begint en met de vijftiende eeuw eindigt. Hoewel de architectuur centraal staat, wordt ook aandacht aan andere 'bijzonderheden' geschonken zoals doopvonten, koorhekken en galerijen. De protestantse Eyck vindt dat ze bewaard moeten blijven. Hij noemt onder meer het zeventiende-eeuwse doksaal van de Bossche Sint-Jan, 'geheel uit marmer bestaande en in den Italiaanschen smaak. Alhier worden deze galerijen wel eens het oxaal genaamd'. Eyck beëindigt zijn artikel met de volgende oproep: 'Wanneer de regering en plaatselijke besturen, waar zulks noodig was, wilden

AFB.3. Landgoed Eyckenstein, Maartensdijk in 2010 (foto Jean Penders / documentatie.org 2010)

medewerken tot het behoud van nog aanwezige oudheden, dan zoude eenigermate in ons land het doel verkregen worden, waartoe in Frankrijk *la Société pour la conservation des monuments*, en in Duitschland het *Sachsisch Thuringish* [sic] *Verein* op eene grootere schaal werkzaam is.' Maar zijn oproep lijkt aan dovemansoren gericht en – blijkens de verkoop van het Bossche doksaal zo'n 25 jaar na verschijning van Eycks artikel – duurde deze hardhorendheid lange tijd voort. Wat volgde, is bekend: Victor de Stuers (1843-1916) zorgde met zijn pamflet 'Holland op zijn smalst' in 1873 voor de omslag in de omgang met oude gebouwen.¹³

DATERINGEN

Nog iets anders valt in dit eerste artikel op: de soms tamelijk vroege dateringen door Eyck van sommige kerken, waarvan nu inmiddels bekend is dat zij uit later tijd stammen. Zo stelt hij de bouw van de Sint-Plechelmuskerk in Oldenzaal op de elfde eeuw, terwijl nu aangenomen wordt dat deze uit de tweede helft van de twaalfde eeuw dateert. Eyck meende dat de Sint-Plechelmuskerk door de elfde-eeuwse bisschop Bernold was gesticht, vandaar dat hij tot deze datering kwam. Een ander voorbeeld is het tweetorenfront van de Bergkerk in Deventer. Volgens Eyck kwam dit rond 1100 tot stand, tegenwoordig wordt de bouw ervan rond 1200 gesteld. Verder beschouwt Eyck de bakstenen dorpskerken voornamelijk als twaalfde-eeuwse bouwwerken. Nog altijd is de datering van middeleeuwse baksteenbouw een heikel punt, ook nu worden daarover weer discussies gevoerd.¹⁴ De dertiende eeuw heeft echter ook nog veel laat-romaanse dan wel romano-gotische baksteenbouw opgeleverd. Overigens heeft Eyck bij de bestudering van deze kerken niet gezien dat de profielstenen in verschillende vormen werden gebakken, maar meende hij dat ze altijd gehouwen werden (AFB.4).

Aan het begin van de beschrijving van de afzonderlijke kerken meldt Eyck dat zijn dateringen soms afwijken van de jaartallen die in hun stichtingsoorkonden worden vermeld. Deze laatste moeten volgens hem dan ook niet als absoluut worden gezien. Het is door zijn veldwerk dat Eyck tot deze conclusies kwam en daarmee onderscheidde hij zich van de aanpak die tot dan toe gebruikelijk was, namelijk de methode om zich louter op archivalische gegevens te baseren. Eyck lette op de muurgedingen, het gebruikte bouw materiaal en raadpleegde de buitenlandse literatuur over romaanse bouwkunst om zo tot een indeling en een datering van de gebouwen te komen.¹⁵

WELKE BOUWKUNDIGE TERMEN?

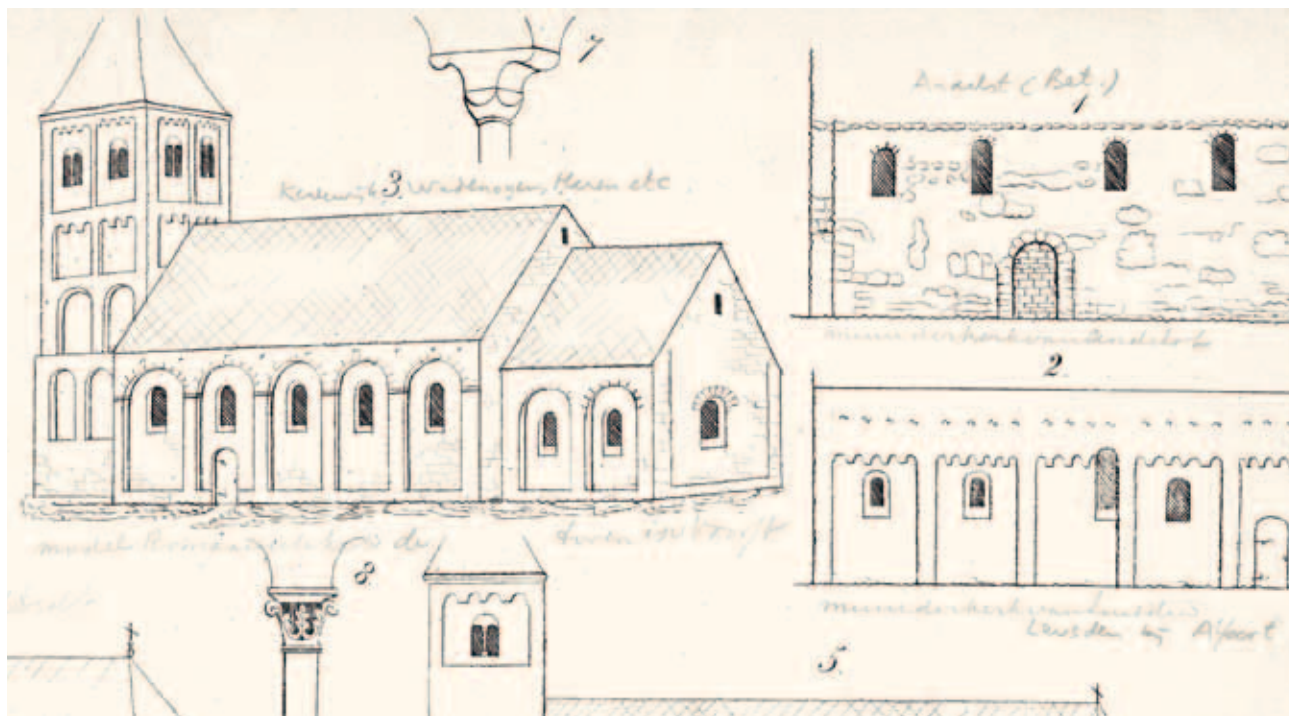
In 1849 kwam Eyck met een volledig herziene versie van zijn artikel uit 1843. De titel was vrijwel hetzelfde: 'Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland'.¹⁶ Het verscheen ditmaal in *Be-*

rigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht. Eyck was, zoals reeds gezegd, lid van dit genootschap en maakte deel uit van de zogeheten Commissie voor de Nederlandsche Archeologie en middeleeuwsche Bouwkunde.¹⁷

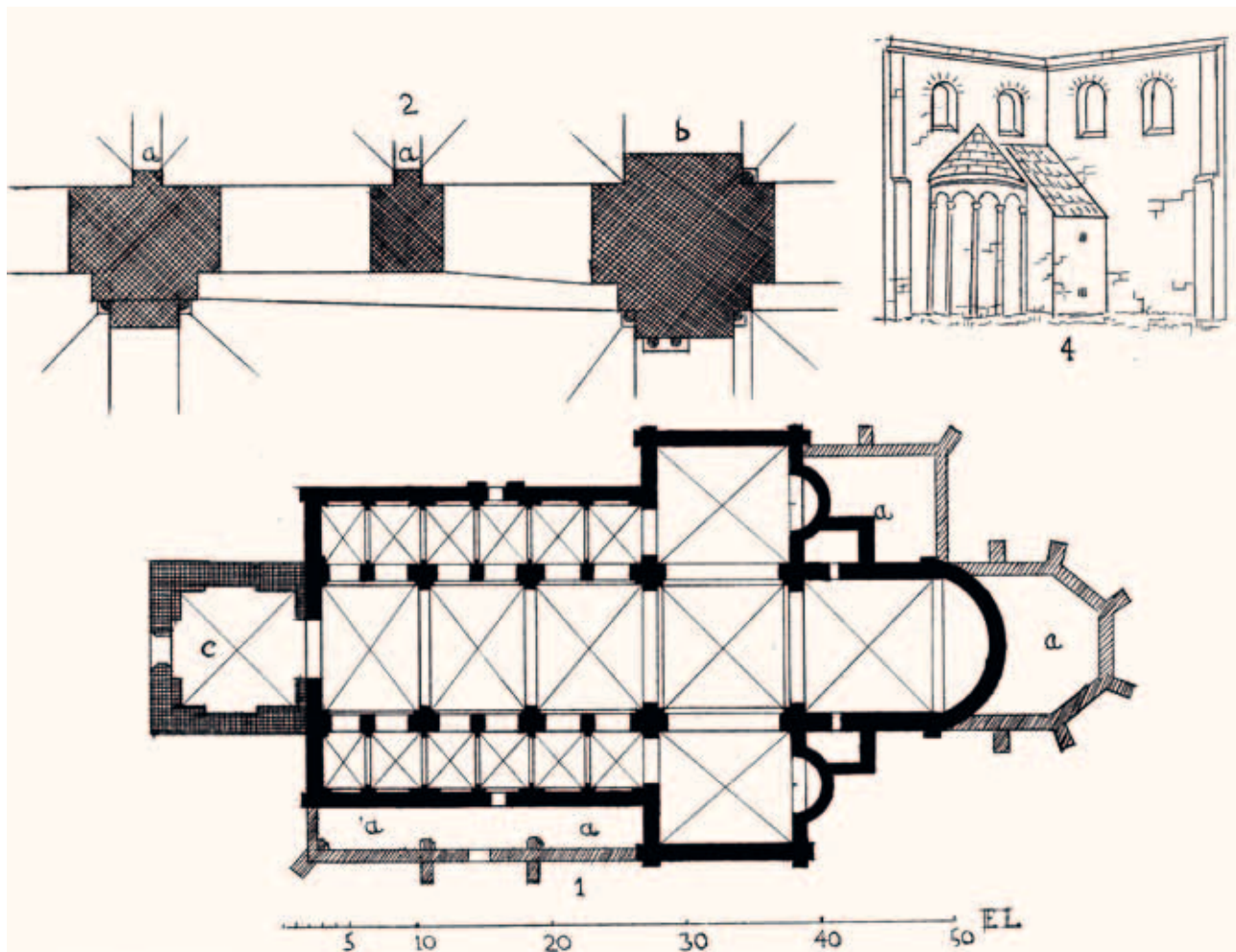
Volgens Eyck was herziening van het artikel nodig omdat de eerdere bijdrage 'eenige onnaauwkeurigheden' bevatte, 'welke ik later door het zien van meerdere kerkgebouwen leerde kennen'. Wie de twee artikelen met elkaar vergelijkt, ziet dat hij meer literatuur heeft geraadpleegd en dat een aantal gebouwen uitvoeriger beschreven wordt. Zo heeft hij de onderzoeksresultaten uit 1847 van A. Oltmans over de ruïne – nu bekend als de Barbarossa-ruïne dan wel Sint-Maartenskapel – op het Valkhof te Nijmegen in zijn nieuwe beschrijvingen verwerkt. Eyck schrijft: 'Hoewel ik dit fraaije overblijfsel wegens den rondboogstijl, in de elfde eeuw geplaatst heb, zal het denkelijk afkomstig zijn van de herstelling van het Valkhof door keizer Frederik Barbarossa in 1155, dewijl er in andere landen vele kerken uit de 12de eeuw in dezen trant gevonden worden. (Zie de Beschrijving der Nijmeegsche kapellen door A. Oltmans, Amst. 1847).' Overigens corrigeerde Eyck zichzelf hier ten onrechte, want in zijn artikel uit 1843 noemde hij de ruïne twaalfde-eeuws. Misschien kwam zijn vergissing voort uit het feit dat hij in 1843 toch wat moeite met die datering had, wat uit het volgende citaat blijkt: 'De zorgvuldige bewerking [van de koorsluiting] geeft aanleiding om deszelfs stichting in de 12de eeuw te plaatsen, hoewel het geheel in den rondbogenstijl is.' En deze laatstgenoemde stijl beschouwde hij als elfde-eeuws. Het laat wel duidelijk zien hoe Eyck zich vooral door zijn observaties liet leiden en ook hoe scherp die waren.

Behalve dat hij meer literatuur had geraadpleegd, had Eyck na 1843 ook meer kerken bezocht, wat tot uitgebreidere beschrijvingen leidde. Dit gold bijvoorbeeld voor de Sint-Plechelmuskerk te Oldenzaal (AFB.5). Voor de datering had het echter geen consequenties, omdat Eyck nog altijd meende dat het om een stichting van bisschop Bernold ging. Maar in de stad Groningen was hij nog steeds niet geweest – dat zou pas in 1850 gebeuren –, zodat de beschrijvingen van de twee grote middeleeuwse kerken aldaar nog altijd gebaseerd waren op informatie van anderen.

Wat Eyck in dit artikel ook wijzigde, was zijn keuze voor bepaalde vaktermen. Eerder gebruikte aanduidingen verving hij door andere die hij duidelijker vond. Dit is een ander boeiend aspect dat in zijn artikelen naar voren komt: welke bouwkundige termen hanteerde hij? Een terminologie in het Nederlands was in de jaren veertig van de negentiende eeuw immers nog niet voorhanden. Eyck moest het voornamelijk doen met boeken zoals het *Handbuch der Kunstgeschichte* van F. Kugler uit 1842. Dat gold zeker voor het artikel uit 1843 en ook voor een artikel gewijd aan de Friese kerken, dat hij al in 1847 had geschreven maar dat pas

AFB.4. Prototype romaanse dorpskerk, getekend door F.N.M. Eyck van Zuylichem
Illustratie uit *Le style ogival des églises du Royaume des Pays-Bas*, 1863

AFB.5. Sint-Plechelmuskerk in Oldenzaal, getekend door F.N.M. Eyck van Zuylichem
Illustratie uit *Le style ogival des églises du Royaume des Pays-Bas*, 1863

in 1850 in *De Vrije Fries* verscheen.¹⁸ Middels andere boeken kwam hij uiteraard ook met bouwkundige termen in aanraking, niettemin moest hij dan toch tot een eigen vertaling en keus komen. Zo verwierp hij het gebruik van het woord 'schip' omdat 'de benaming in onze taal voor een gedeelte van een gebouw niet zeer gepast schijnt'. Eyck sprak liever van 'pand'. Ook het woord 'harnas' wees hij af, want wie zou daarbij denken aan het stenen vlechtwerk in het bovenste gedeelte van een 'puntbogig venster'?

Gaandeweg de jaren stelde Eyck zijn keus voor bepaalde termen bij. Zo koos hij in 1847 voor de termen 'Romaansch' en 'Gotisch', terwijl hij deze bouwstijlen in 1843 nog 'Rondbogenstijl' en 'Puntbogenstijl' noemde. In 1849 hield hij eveneens aan de term 'Romaansch' vast voor de kerken uit de elfde en twaalfde eeuw. Ook de andere, door hem in 1843 gehanteerde termen, werden opnieuw gebruikt: het 'overgangs-tijdperk' voor de periode na het romaans, gevolgd door de 'puntbogenstijl' – waarbij hij overigens ook nog het begrip 'Gotisch' bezigde – en de zogenaamde 'volmaakte puntbogenstijl'. De bouwstijl van de dertiende tot de zestiende eeuw, noemde hij in 1849 echter 'Germaansch' en de periode zelf werd als 'Germaansch tijdperk' bestempeld. Onder andere rekende hij de Dom van Utrecht en de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch tot deze stijl.

In een aantekening aan het eind van het artikel schreef Eyck over de gebruikte termen het volgende:

'Genoodzaakt zijnde in dit overzicht de verschillende deelen der Middeleeuwsche gebouwen aan te duiden, welke in ons land nog geene bepaalde benamingen hebben verkregen, moesten wij daartoe deels woorden uit andere talen overnemen, deels eenige nieuwe gebruiken, welke de aan te duiden deelen het best voorstellen konden; terwijl het raadplegen van oude geschriften meestal oude benamingen aan het licht bragt, die tegenwoordig niet goed meer begrepen zouden worden.' Hij sloot het artikel af met de uitleg van een aantal minder bekende termen en meldt daarbij ook een beroep te hebben gedaan op W.N. Rose (1801-1877).

Rose, stadsarchitect van Rotterdam, was in die jaren juist bezig met het samenstellen van zijn *Proeve eener Bouwkundige Terminologie*.¹⁹ In 1850 verscheen dit bescheiden werk bij de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. De Maatschappij riep bij de verschijning ervan haar leden op om kritisch commentaar te leveren, zodat dit in de eventuele herdruk kon worden verwerkt. Welgeteld kwam er slechts van één lid een reactie binnen, namelijk van Eyck van Zuylichem.²⁰ Op een vergadering van het Historisch Genootschap te Utrecht, gehouden op 1 maart 1851, weidde Eyck uit over 'de loffelijke pogingen' om een 'Nederduitsche terminologie der bouwkunde voor Nederlanders samen te stellen'. In de vergadering maakte hij 'eenige losse aanmerkingen' over de publicatie. Een van die opmerkingen betrof het begrip 'Gotisch', volgens Eyck

AFB.6. Andelst, de zuidmuur van de kerk, circa tiende dan wel begin elfde eeuw (foto Ada van Deijk 2012)

AFB.7 Garmerwolde, kerk vanuit het noordoosten (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

al 'sedert lang als onjuist erkend'. In plaats daarvan konden beter drie hoofdbenamingen worden aangenomen: 'Romaansch, voor gebouwen uit het tijdvak, hetwelk de 12de eeuw voorafging; *vóór-Germaansch*, voor gebouwen die gesticht werden gedurende het overgangs-tijdvak der 12de eeuw, waarin men veelal de vermenging der ronde en puntige bogen aantreft; en eindelijk, *Germaansch*, voor gebouwen, welker stichting invalt tusschen het einde der 12de eeuw en de *invoering* van den bouwtrant der *Renaissance* in de 16de eeuw.' Ziehier de opvattingen van Eyck over de perioden die hij binnen de Middeleeuwen onderscheidde. Eventueel, zo suggereerde Eyck in de vergadering, zou men nog tot een verdere onderverdeling binnen deze perioden kunnen komen. Daarnaast vond hij 'eenige veranderingen in de proeve wenschelijk', waarna een lange waslijst van termen volgde die door andere vervangen dienden te worden. Eyck had zijn verbeteringen al klaar en legde die aan de aanwezigen voor. Het is duidelijk dat er een kenner aan het woord was, maar het is twijfelachtig of zijn gehoor ook van deze ingewikkelde materie op de hoogte was. Hoe hebben zij naar een voorstel als het volgende geluisterd: 'In plaats

van *apside* te bezigen: *koornis* (D. *Apsida*, *Concha*, E. *apsis*, Fr. *Apside*, *tribune*, *rondpoint*, Lat. *Apsida*, *concha*). Door dit woord wordt in den Romaanschen stijl hetzelfde aangeduid, dat *koorsluiting* of *kooreinde* in den Germaanschen bouwtrant heet.' Gevreest moet worden dat Eyck zijn publiek overschatte. Alleen al het feit dat hij de enige was die commentaar op de *Proeve* leverde, geeft aan dat het onderwerp slechts weinigen bezighield. De *Proeve* werd overigens niet herdrukt en zo stierf deze poging van de Maatschappij een stille dood.

SCHRIJVEN VANUIT 'VERDWIJNPERSPECTIEF'

Intussen bleef Eyck onvermoeibaar doorgaan met publiceren. In 1846 had hij in de *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht* een artikel over oude doopvonten geschreven. Het artikel eindigt met de uitspraak dat hij hoopt dat 'deze overblijfselen der middeleeuwen [...] zooveel mogelijk aan vernietiging en vergetelheid' zullen ontkomen. Het is opvallend hoe vaak Eyck deze oproep deed. Voor hem was de onverschillige houding van zijn tijdgenoten de voornaamste reden om te publiceren en eigenlijk weerspiegelt hij

daarmee de drijfveer die door Goffe Jensma zo treffend omschreven is als ‘wetenschap bedrijven vanuit het verdwijnperspectief’.²¹ Waar Jensma schrijft dat de leden van het *Friesch Genootschap* in de negentiende eeuw gefixeerd waren op het Friesland dat voor hun ogen in de geschiedenis dreigde te verdwijnen, zo gold dat bij Eyck voor de kerken (en kastelen): van jongs af aan gefascineerd door deze gebouwen, zag hij de afbraak ervan met lede ogen aan. De kerken van Weurt en Hien, die hij in 1843 beschreef en die zeer oud muurwerk hadden zoals dat nu nog zichtbaar is bij de kerk van Andelst, waren bijvoorbeeld in respectievelijk 1837 en 1842 afgebroken (AFB.6). En van de ‘zeer fraaije’ kruiskerk van Garmerwolde die hij in 1850 nog in volle glorie had kunnen bewonderen, werd in 1858 het schip gesloopt (AFB.7 en 8). Ook in zijn eigen woonomgeving, Maartensdijk, was hij getuige van deze minachting voor het oude erfgoed: de beroemde romaanse Mariakerk te Utrecht, die met soortgelijke kerken in Noord-Italië kon wedijveren, werd tussen 1813 en 1844 stelselmatig afgebroken. En in 1842 moest de twaalfde-eeuwse kerk van Zeist – op de toren na – plaatsmaken voor een neogotisch gebouw.

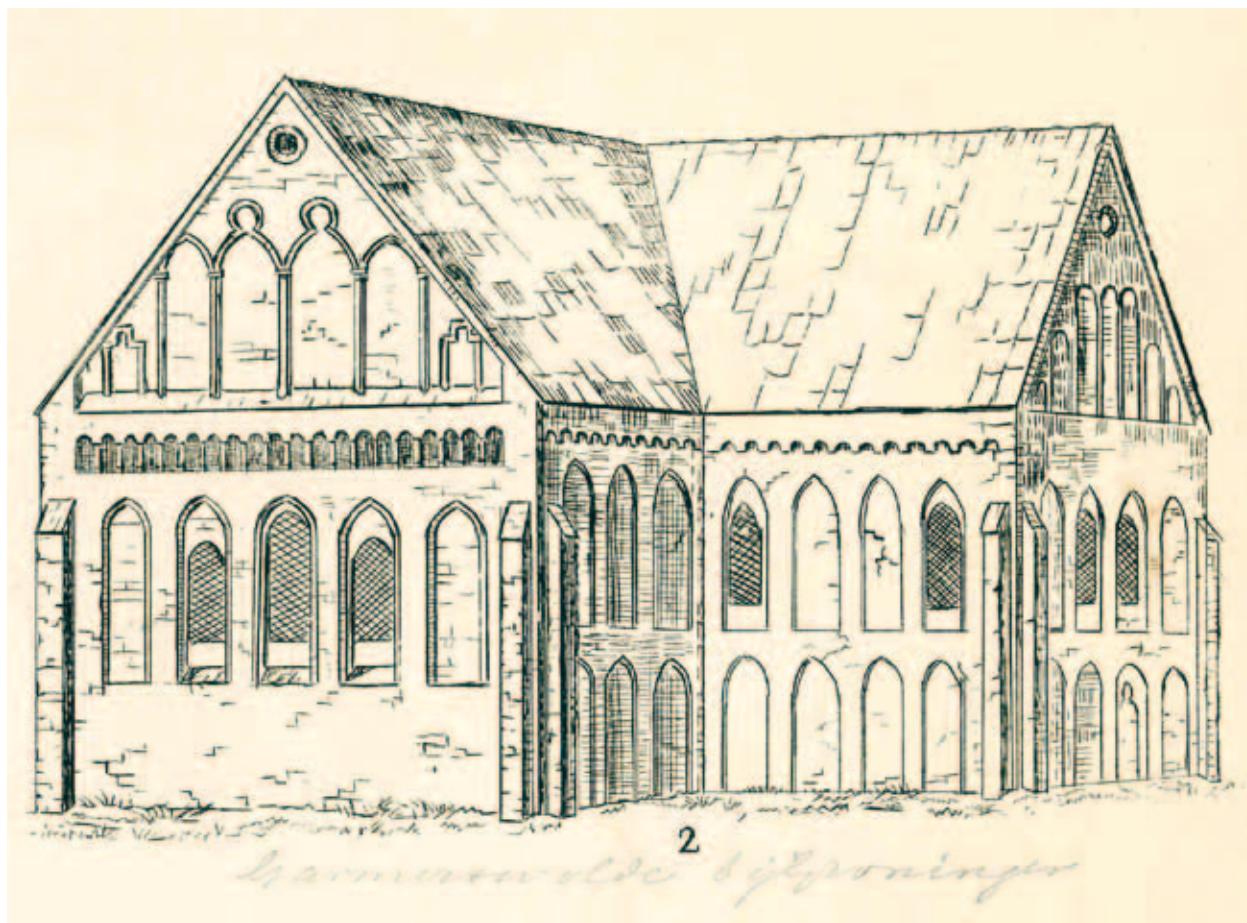
Eyck was echter geen man die op de barricaden klom, noch iemand die zich woedend uitliet over dit ‘wandalisme’ om aan de gelijknamige rubriek te refereren die

J.A. Alberdingk Thijm vanaf 1847 in de *Dietsche Warande* wijdde aan de verwaarlozing en de verwoesting van dit erfgoed. Alleen in de oproepen – misschien mogen we wel van hartenkreten spreken – die Eyck in zijn artikelen deed, valt emotie te bespeuren, maar dan wel een beheerste.

FAMILIEACHTERGRONDEN

Beheerst is Eyck altijd gebleven, ook als hij werd bekritiseerd dan wel aangevallen op zijn publicaties. Hij was en bleef een beminnelijk diplomaat, misschien had dat ook wel te maken met zijn achtergrond. Eyck kwam immers uit een gerespecteerd ‘regentengeslacht’, zoals zijn familie herhaaldelijk wordt getypeerd.²² Niet alleen waren zijn grootvader en vader burgemeester, ook andere familieleden bekleedden dat ambt. Zo was Eycks overgrootvader met een Van Asch van Wijck getrouwd, waardoor Eyck aan deze invloedrijke familie verwant was. Achterneef L.H. van Asch van Wijck (1812-1890) vergezelde hem soms op zijn kerkentochten; in 1850 reisden ze samen door Friesland en Groningen. Deze neef Lodewijk was een zoon van de toenmalige burgemeester van Utrecht, H.M.A.J. van Asch van Wijck (1774-1843), die een belangrijke voortrekkersrol binnen de Utrechtse elite vervulde.²³ De burgemeester was actief lid van ver-

AFB.8. De kerk van Garmerwolde, getekend ca. 1851 door F.N.M. Eyck van Zuylichem. Illustratie uit *Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas*, 1858

schillende genootschappen en een niet onverdienste-lijk amateurhistoricus. In 1842 richtte hij het Oudheidkundig Gezelschap op, na zijn dood in 1843 omgedoopt tot Historisch Gezelschap en nog weer later, in 1849, tot Historisch Genootschap. In het tijdschrift van dit genootschap publiceerde Eyck het meest. Eyck was in 1846 lid van het Historisch Gezelschap geworden, evenals van enkele andere waaronder de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde te Leiden en de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.²⁴

De burgemeester hielp hem ook bij het leggen van contacten, zo blijkt uit een brief die Van Asch van Wijck in 1841 aan de Friese archivaris W. Eekhoff (1809-1880) stuurde. Daarin introduceert hij Eyck van Zuylichem als zijn 'neef, die zich bezighoudt met kerkgebouwen en meer over de Friese kerken wil weten'. Het contact kwam kort daarop tot stand en Eekhoff zou tot aan Eycks dood met hem corresponderen.²⁵

Ook Eycks vrouw, Anna Bregitta Story van Blokland, met wie hij in 1843 trouwde, kwam uit een burgemeestersgeslacht (AFB.9 en 10). Haar vader, Willem Story van Blokland, was burgemeester van IJsselstein. Een van haar zussen huwde met de Friese Schelto baron van Heemstra (1807-1864) die in de landelijke politiek een vooraanstaande rol speelde. Hij was onder meer Commissaris des Konings in Utrecht. In 1864 overleed hij te Maartensdijk. Een ander familielid met wie Eyck veel optrok, omdat die zich ook sterk voor oude gebouwen en archeologie interesseerde, was zijn neef J.G. Burman Becker (1802-1880). Deze was geboren en getogen in Kopenhagen. De Beckers waren sinds het midden van de zeventiende eeuw als koninklijk apotheker in Kopenhagen aan het Hof verbonden. Beckers moeder was een oudere zuster van Eycks moeder, Francina Burman (1780-1843). Hun vader was de bekende botanicus prof. Nicolaas Burman (1733-1793) uit Amsterdam. In 1825 voegde Becker op verzoek van zijn oom – dezelfde met wie Eyck in 1824 correspondeerde – de naam Burman aan zijn achternaam toe.²⁶

Burman Becker, die doctor in de filosofie was, publiceerde regelmatig over Deense oudheidkundige onderwerpen en ook over kerkgebouwen aldaar. In 1845 besloot hij de Hofapothek te verkopen om zich volledig op historisch onderzoek toe te kunnen leggen. Zijn interesse deelde hij met zijn neef Eyck en ze moeten een uitgebreide correspondentie hebben gevoerd.²⁷ Herhaaldelijk vermeldt Eyck in zijn publicaties informatie die hij van zijn neef ontving en ze reisden samen rond. Ook Burman Becker tekende veel middeleeuwse kerkgebouwen, die in Deense publicaties zijn terug te vinden. Bij het Historisch Genootschap te Utrecht staat hij vermeld als honorair lid. Nadat Eyck in 1847 en 1850 met zijn neef Lodewijk van Asch van Wijck door Friesland en Groningen had gereisd, leidde dat in 1851 tot een uitgebreider artikel over 'de bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Friesland en Groningen'

AFB.9. Anna Bregitta Story van Blokland (1819-1879), de vrouw van F.N.M. Eyck van Zuylichem, gefotografeerd rond 1860 (RKD / Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

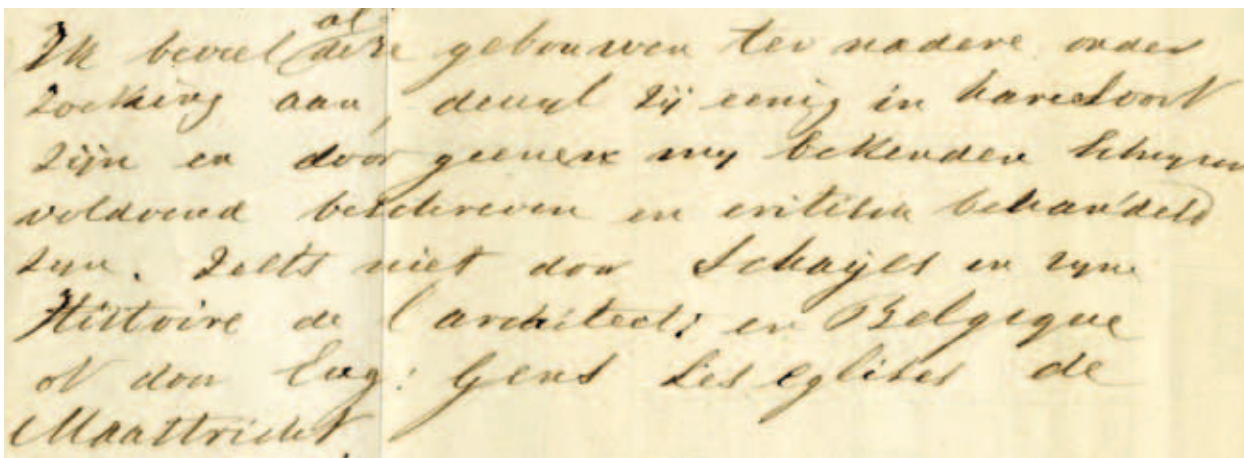

AFB.10. De kinderen van het echtpaar Eyck van Zuylichem, gefotografeerd rond 1860 (RKD / Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

dan dat wat hij in 1847 over de Friese kerken had geschreven.²⁸ Nu kon hij immers de kerken in beide provincies beter met elkaar vergelijken, waardoor hij een duidelijker onderscheid in de bouwstijlen kon maken.

LAUWE BETROKKENHEID

Na het grote artikel uit 1849 rijpte bij Eyck het plan om een boek uit te geven. Voor de financiering van het plaatwerk deed hij in 1854 een beroep op het Utrechts Genootschap, zo blijkt uit de archieven.²⁹ De opzet van de publicatie is identiek aan wat uiteindelijk in 1858

AFB.11. Handschrift F.N.M. Eyck van Zuylichem, ca. 1868, aantekeningen genoteerd in gebundelde uitgave van de drie publicaties, in bezit van auteur (foto Ada van Deijk 2012)

zal verschijnen als *Les églises romanes*. Het Utrechts Genootschap toont zich echter niet bereid om de kosten op zich te nemen en stelt Eyck voor om zijn platen voor eigen rekening uit te geven. Eyck wijst dit voorstel zonder meer af, omdat hij van mening is dat het uitgeven van zulke werken een voornaam doel zou moeten zijn van het Genootschap. Hij formuleert op beleefde wijze dat hij met 'leedewezen' bemerkt heeft 'dat het Genootschap niet in staat is de kosten te dragen van een vrij eenvoudig plaatwerk.' Fijntjes voegt hij eraan toe dat deze situatie zich voordoet ondanks het feit dat het Genootschap veel leden telt die bovendien een hoge contributie betalen... Daarmee is de correspondentie over dit onderwerp afgesloten.

In 1858 komt het boek alsnog uit, kennelijk uitsluitend door Eyck zelf bekostigd. Voor de zoveelste keer moest hij ervaren dat de betrokkenheid bij zijn streven voor het behoud van de oude kerken in Nederland – ditmaal zelfs van geestverwanten – lauw was.

Ondanks deze teleurstelling bleef Eyck doorgaan met publiceren; hij was inmiddels ook aandacht gaan schenken aan kastelen. In 1855 was zijn *Kort overzicht over de oude versterkingen en kasteelen in ons land, tot op de 16de eeuw* verschenen. In 1860 en 1870 volgden nog artikelen over kasteel Doornenburg en het verdwenen kasteel Zuylichem. Het laatste had in de heerlijkheid gelegen die zijn vader in 1818 had aangekocht en waarvan de naam aan de familienaam Eyck toen werd toegevoegd. Ten slotte verscheen in 1872 in de *Geldersche Volksalmanak* nog een artikel over Slot Loevestein.

DE RECENSIES

Van al zijn publicaties kreeg *Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas* de meeste aandacht in de tijdschriften, omdat dit als boek uitkwam en daardoor als zijn belangrijkste werk werd beschouwd: het was in feite een uitvloeisel van al zijn onderzoeken. In onder andere de *Dietsche Warande*, *Vaderlandsche Oefeningen*, *Bouwkundige Bijdragen* en de *Algemeene Konst- en Letterbode* zijn besprekingen ervan terug te vinden.

De belangrijkste en uitvoerigste was de recensie van J.A. Alberdingk Thijm in *De Gids* van 1859.³⁰ Maar liefst elf pagina's wijdde Thijm aan het boek waarbij hij zich hevig opwond over het feit dat Limburg buiten beeld bleef.³¹ Daarmee werd de titel van het werk gelogenstraft, want die suggereerde immers dat alle provincies van het Koninkrijk der Nederlanden aan bod zouden komen, aldus Thijm. En dat terwijl zich juist in Limburg de fraaiste kerken uit de romaanse periode bevonden. Kortom, Thijm vond het een onvergeeflijke fout. Daarnaast verweet hij Eyck een gebrek aan systematisering en vond hem, behalve onvolledig, ook onnauwkeurig.

Het zijn deze oordelen die later telkens terugkeren wanneer het werk van Eyck van Zuylichem ter sprake komt. Na een tirade van vier pagina's over Eycks verzuim, komt Thijm meer ter zake als hij stelt dat Eyck geen duidelijke verbanden legt tussen de romaanse vormgeving van de gebouwen. Het zijn en blijven daardoor losse observaties, zo meent hij. Bovendien had Eyck volgens Thijm zijn dateringen beter moeten onderbouwen. Vervolgens etaleert Thijm zijn eigen kennis van het romaans door een aantal gebouwen op te sommen die naar zijn mening in het boek niet hadden mogen ontbreken. Achteraf blijken veel van de door hem genoemde kerken terecht niet tot de romaanse periode gerekend te mogen worden, zoals die van Benschop en Jaarsveld of de kapel van het Muider slot.

EEN LAATSTE OPROEP

Eyck van Zuylichem heeft zich Thijms verwijten wel aangetrokken. Nadat in 1863 zijn tweede boek over de 'style ogival' was verschenen, publiceerde hij in 1867 zijn *Notices sur quelques églises romanes, Maestricht, Liège, Ruremonde et Neuss*. Al in de eerste regels meldt hij de aanleiding voor deze nieuwe publicatie, namelijk de kritiek indertijd op zijn boek uit 1858 over het niet bespreken van de kerken in Limburg. Eyck geeft als verklaring dat die kerkgebouwen totaal verschillen van de overige in ons land en dat deze laatste – in te

AFB.12. F.N.M. Eyck van Zuylichem omstreeks 1875 (RKD / Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

genstelling tot de Limburgse – bovendien vrijwel onbekend waren. Niettemin wil hij nu alsnog een beknopt overzicht geven van zijn bezoeken aan de kerken die in de titel vermeld worden. Opvallend is dat hij de abdijkerk van Rolduc niet bespreekt, terwijl Thijm die indertijd wel noemde en roemde in zijn kritiek. In zeven pagina's beschrijft Eyck de kerken die in de titel genoemd worden, zich daarbij beperkend tot drie Limburgse kerken: de Sint-Servaas en de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Maastricht en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Roermond. Wat Thijm van deze 'Notices' vond, is onbekend. De tekeningen betreffen alleen de westwerken; deze bouwdelen vond Eyck het meest fascinerend. Het was tevens Eycks laatste publicatie over de middeleeuwse kerkbouw. En opnieuw ontbrak een oproep niet, maar ditmaal alleen in één exemplaar en met de hand geschreven: 'Ik beveel al deeze gebouwen ter nadere onderzoeking aan, dewijl zij eenig in hare

soort zijn en door geenen mij bekenden schrijver voldoende beschreven en critisch behandeld zijn.'

Deze handgeschreven opmerking staat genoteerd op de laatste pagina van een gebundelde uitgave van zijn drie boekwerken (AFB.11). Het is onmiskenbaar Eycks handschrift en het was dan ook bijzonder om die persoonlijke aantekeningen aan te treffen in deze uitgave die enkele jaren geleden onverwachts in mijn bezit kwam.³² Saillant detail is dat op de titelpagina van deze uitgave een stempel staat van de Rijkscommissie 'tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst'. Is het symbolisch dat dit boek uit de bibliotheek van de Rijksdienst verdween? Het maakt in elk geval wel duidelijk dat het pionierswerk van Eyck van Zuylichem ook in de twintigste eeuw nog lang niet altijd op waarde werd geschat.

NOTEN

- 1 Dit artikel wordt opgedragen aan Harry de Olde, oud-voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken, die op 11 april 2012 overleed.
- 2 F.N.M. Eyck van Zuylichem, *Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas*, Utrecht 1858.
- 3 F.N.M. Eyck van Zuylichem, *Le style ogival des églises du Royaume des Pays-Bas*, Utrecht 1863.
- 4 Zie over F.N.M. Eyck van Zuylichem: L. Bosman, 'De geschiedenis van de Nederlandse architectuurgeschiedenis: middeleeuwse bouwkunst', in: P. Hecht e.a. (red.), *Kunstgeschiedenis in Nederland*, Amsterdam 1998, 63-87; A. van Deijk, 'Frans Nicolaas Marius Eijck van Zuylichem 200 jaar geleden geboren', *St Maerten, tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk* (2006) 31, 2-9.
- 5 S. Muller Fz, 'Mr. F.N.M. Eyck van Zuylichem', *De Nederlandsche Spectator* 21 (1876), 191-194.
- 6 Nationaal Archief Den Haag, Familiearchief Eyck van Zuylichem, toegang 3.20.86, inv.nr. 100 en inv.nr. 101.
- 7 *Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht* 2 (1846), 29.
- 8 Dat gold bijvoorbeeld voor de bekende archeoloog C.J.C. Reuvers (1793-1835) te Leiden. Zie: A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam 1998, 146-151.
- 9 J.A. Alberdingk Thijm, 'Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas, par F.N.M. Eyck van Zuylichem', *Dietsche Warande* 5 (1860), 186-188.
- 10 Th.H.F. van Riemsdijk, 'Het behoud en de waardeering van onze monumenten', *De Gids* 42 (1878), 454-477.
- 11 [F.N.M.] Eijck tot Zuylichem, 'Kort Overzicht der middeleeuwse kerkenbouwkunst in Nederland en inzonderheid in het Sticht van Utrecht', in: *Utrecht voorheen en thans. Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* 2 (1843), 2e serie, 81-133. Wat de spelling van Eycks naam hier betreft, blijkt uit stukken in het Utrecht Archief dat hij die altijd op deze wijze spelde, maar als tussenvoegsel 'van' gebruikte.
- 12 T. Waldeier Bizzarro, *Romanesque architectural criticism. A prehistory*, Cambridge 1992, 132-134.
- 13 V.L. de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873), 320-403.
- 14 Zie: J. van der Hoeve, 'Backstein in den Nederlanden', in: B. Perlich, G. van Tussenbroek (red.), *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, Petersberg 2004, 125-138.
- 15 In *Eglises romanes* (noot 2) verantwoordt Eyck zich voor deze aanpak. Hij stelt dat er in Nederland geen literatuur te vinden is die goede informatie geeft over de stichting en bouwgeschiedenis van de kerken en dat hij zich daarom genoodzaakt zag om de gebouwen zelf te bekijken om zo te komen tot een classificatie en datering ervan.
- 16 F.N. Eijck tot Zuylichem, 'Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwse kerken in Nederland', in: *Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht*, 2e deel, 1e stuk, Utrecht 1849, 67-145.
- 17 In de vergadering van 5 september 1846 werd Eyck tot 'werkend lid' van het Historisch Gezelschap (later Historisch Genootschap genoemd) benoemd. Een week later, op 12 september, volgde ook zijn benoeming tot lid van de Archeologische Commissie. Zie: *Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht* 2 (1846), 92, 119.
- 18 [F.N.M.] Eyck tot Zuylichem, 'Beschouwing van den bouwtrant van eenige kerken in Friesland', in: *De Vrije Fries*, 5e deel, 1850, 162-170.
- 19 *Proeve eener bouwkundige terminologie. I Middeleeuwse bouwkunst*, Amsterdam 1850. Alhoewel de auteur niet met name genoemd wordt, meldt C.J.A.C. Peeters dat het om W.N. Rose gaat. Zie: C. Peeters, 'De Sint Jan van Den Bosch en de neogotiek', in: *Naar gothieken kunstzin. Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, 's-Hertogenbosch 1979, 87-98. Zie ook: H.E.M. Berens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001, 23, 354. Berens oppert dat Rose bij zijn bestudering van de gotiek door het werk van Eyck gestimuleerd werd.
- 20 C.P. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle/Zeist 1998, 265, noot 129.
- 21 G. Jensma, 'Om de erfenis van Friso', in: *De Vrije Fries: Genootschapscultuur in Friesland. Het Fries Genootschap 1827-2002*, deel 8, Leeuwarden 2002, 27-64.
- 22 Voor een uitgebreidere beschrijving van Eycks familie, zie: Van Deijk 2006 (noot 4).
- 23 C. Kluiters, *Utrecht voorheen en thans. De Utrechtse historische tijdschriften van Van der Monde en Vermeulen 1835-1850*, ongepubliceerde doctoraalscriptie, Utrecht 1996, 9-11.
- 24 Op de titelpagina van zijn werken uit respectievelijk 1858, 1863 en 1867 afficheert hij zich als 'membre de quelques sociétés littéraires'.
- 25 C.P. Hoekema, P. Karstkarel en Ph. H. Breuker, *Eekhoff en zijn werk*, Leeuwarden 1980.
- 26 J.G. Burman Becker, *Notices historiques et généalogiques sur la famille Burman*, Copenhague 1860.
- 27 Helaas bleef van Eycks correspondentie

- weinig tot niets bewaard in het familie-archief.
- 28 Eyck tot Zuilichem 1850 (noot 18); F.N.M. Eyck tot Zuylichem, 'Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Friesland en Groningen', *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 7 (1851), 23-49.
- 29 Utrechts Archief, Inventaris van de archieven van het Historisch Genootschap te Utrecht 1845-1869, nr. RA 62: hierin bevinden zich vier brieven van Eyck van Zuylichem, alle daterend uit 1854 en handelend over de financiering van de platen.
- 30 J.A. Alberdingk Thijm, 'De romaanse kunst in ons vaderland', *De Gids* 23 (1859), 459-471.
- 31 Dat ook Noord-Brabant er bij Eyck bekaaid vanaf kwam, signaleerde Thijm eveneens: alleen de Bossche Sint-Jan kwam aan de orde. Niettemin richtte zijn aandacht zich expliciet op het ontbreken van de provincie Limburg.
- 32 De heer H.G. de Olde (zie ook noot 1) trof het boek in een antiquariaat aan en schonk het in 2007 aan de auteur van dit artikel.

DRS. ADA VAN DEIJK studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en Nederlands M.O. aan de Vrije Leergangen in Amsterdam. Ze specialiseerde zich in de middeleeuwse kerkelijke bouwkunst. Na haar studie schreef ze diverse boeken over dit onderwerp, waarvan *Romaans Nederland* (1994) het bekendst

is. Dit boek verscheen als *Pays-Bas romans* in de fameuze reeks *La nuit des temps* van de Franse kloosteruitgeverij Zodiaque. Ada van Deijk publiceert en houdt regelmatig lezingen over middeleeuwse architectuur en aanverwante onderwerpen.

FRANS NICOLAAS MARIUS EYCK VAN ZUYLICHEM ONE OF THE VERY FIRST ARCHITECTURAL HISTORIANS

ADA VAN DEIJK

Frans Nicolaas Marius Eyck van Zuylichem (1806-1876) was one of the first people to describe the medieval churches of the Netherlands. In his day, that was no easy task, in the absence of an appropriate architectural vocabulary. Besides, dating these buildings was a hazardous undertaking at best. Still, Eyck realised the importance of properly documenting the church buildings of the Netherlands, as he was convinced that they represented a unique cultural heritage. Neither the government nor Eyck's contemporaries showed much interest and as a result these buildings systematically vanished, either by demolition or because of improper maintenance. Eyck van Zuylichem came from a respectable protestant line. Although he would have preferred to be an architect, he followed in the footsteps of his father and grandfather, who had both been mayors. Although he was a self-educated man, Eyck applied himself to the study of the old medieval architecture of the then still young Kingdom of the Netherlands, a study that would occupy him for the rest of his life.

From 1839 onward he began to seriously study churches and castles with the idea of writing about them. Since 1843 he started publishing extensive articles on the architecture of churches in various magazines. His descriptions were inspired by the studies of medieval churches in Belgium, France and Germany and he consulted authors such as A.G.B. Schayes, A. de Caumont and F. Kugler, whose works had been published only recently.

Around 1850, on the initiative of the Maatschappij ter bevordering van de Bouwkunst ('Society for the Promotion of Architecture'), a small booklet was published

entitled *Proeve eener Bouwkundige Terminologie* ('Tentative Compendium for a Terminology of Architecture'). It was an attempt to draw up a list of apt architectural terms. As far as we know, Eyck van Zuylichem was the only person to comment on the publication, making concrete suggestions to change or improve certain terms.

In 1858, he published his book *Les églises romanes du Royaume des Pays-Bas* ('The Romanesque Churches of the Netherlands') and it is this book that gained him a reputation, as it was reviewed in several magazines. Especially the review by J.A. Alberdingk Thijm in *De Gids* ('The Guide', a literary/cultural magazine that still exists today) made Eyck's work as a pioneer architectural historian known to a wider audience, even though Thijm was quite critical of Eyck's methods. In Thijm's view Eyck worked too swiftly and superficially and he also questioned Eyck's chronology. What most annoyed Thijm, however, was the fact that Eyck had completely ignored the churches of the provinces of Limburg and Noord-Brabant in his 1858 edition, whereas its title suggested otherwise. In spite of this, Thijm did recognise – as did many of his contemporaries – the value of Eyck's efforts.

This article focuses on Eyck van Zuylichem's special place in the study of Dutch architectural history and on his attempts to date and describe Dutch churches. It also looks at his architectural terminology and at his most important motivation for writing: he wanted to convince his fellow Dutchmen to handle these buildings with more care, as they were the rare and silent witnesses of a precious past.

JERUZALEM AMSTERDAM

RESTAUREREN VERSUS RENOVEREN

HIELKJE ZIJLSTRA

Veel naoorlogs erfgoed in Nederland heeft aan het begin van de eenentwintigste eeuw de monumentwaardige leeftijd bereikt van vijftig jaar. Van de top honderd die de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) in 2007 opstelde van gebouwen die gerealiseerd zijn tussen 1940 en 1970 is er inmiddels een aantal als rijksmonument aangewezen. Met name voor gebouwen waarbij het gebruik voorop staat, zoals woningen, dient zich vervolgens de vraag aan op welke wijze dit erfgoed in stand gehouden kan worden, met inachtneming van de (rijks)monumentale waarden en de toegevoegde eis om ze bovendien te ‘verduurzamen’. Hiermee wordt meestal bedoeld dat men de kosten voor de levering van energie wil beperken terwijl het in ruimere zin betrekking kan hebben op het gebruik van bouwmaterialen en milieueffecten lange termijn. Dit artikel spitst

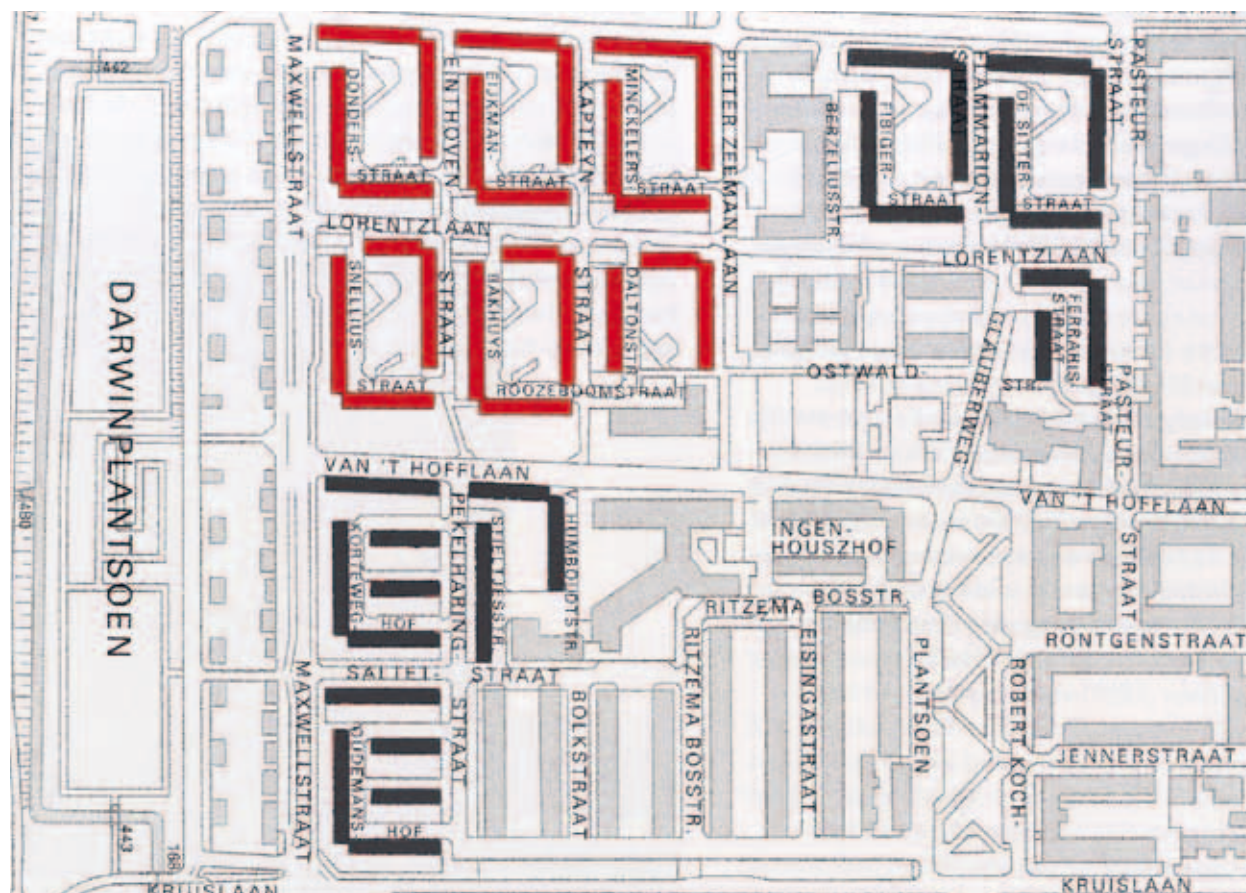
zich toe op het langdurig in stand houden van een gebouw object, inclusief de oorspronkelijke materialen waar het uit is opgebouwd, dus met behoud van zo veel mogelijk authentiek materiaal. Op dat vlak scoren monumenten dus hoog op de duurzaamheidsladder. Bij woningen prevaleren juist de eisen met betrekking tot veiligheid, comfort en duurzaamheid boven de eisen die aan de monumentaliteit en authenticiteit worden gesteld. Een ingrijpende renovatie is dan onherroepelijk nodig, terwijl de status van een rijksmonument in eerste instantie vraagt om een aanpak waarbij zo veel mogelijk oorspronkelijk materiaal wordt gehandhaafd. De monumentenzorg met betrekking tot naoorlogs ‘functioneel’ erfgoed is op nationaal en gemeentelijk niveau in een proces van herontwikkeling terecht gekomen waarin duurzaamheid met betrekking tot de energiehuishouding centraal staat. De gang van zaken rond de wijk Jeruzalem, gelegen in Frankendaal Amsterdam, is hiervoor illustratief (AFB.1).¹ Het proces

▲ AFB.1. Jeruzalem Frankendaal in 2007: wonen rond een groene hof (foto Hielkje Zijlstra)

De bijzondere stedenbouwkundige situatie van Jeruzalem was in 1997 aanleiding om het eerste herstructureringsplan op basis van sloop-nieuwbouw op te stellen. Vijftien jaar later kan worden vastgesteld dat er één woning is gerestaureerd, onder toezicht van de rijks- en gemeentelijke diensten monumentenzorg. Hierbij werden dusdanige eisen aan de duurzaamheid gesteld dat bij nader inzien beter gesproken kan worden van een ingrijpende renovatie in plaats van een restauratie. Alle betrokken partijen zijn nu in afwachting van het besluit hoe met dit rijksmonument in de toekomst om te gaan, maar op dit moment is de planvorming weer stil gelegd. Jeruzalem kan beschouwd worden als proeflocatie voor vergelijkbare projecten. In dit artikel wordt daarom toegelicht wat de bijzondere kwaliteiten van Jeruzalem zijn, hoe deze langzaam maar zeker werden erkend en hoe men nu tot een restauratieplan denkt te komen. Daarbij zal blijken dat opvattingen over duurzaamheid en monumentaliteit

STEDENBOUWKUNDIG ONTWERP 1939-1949

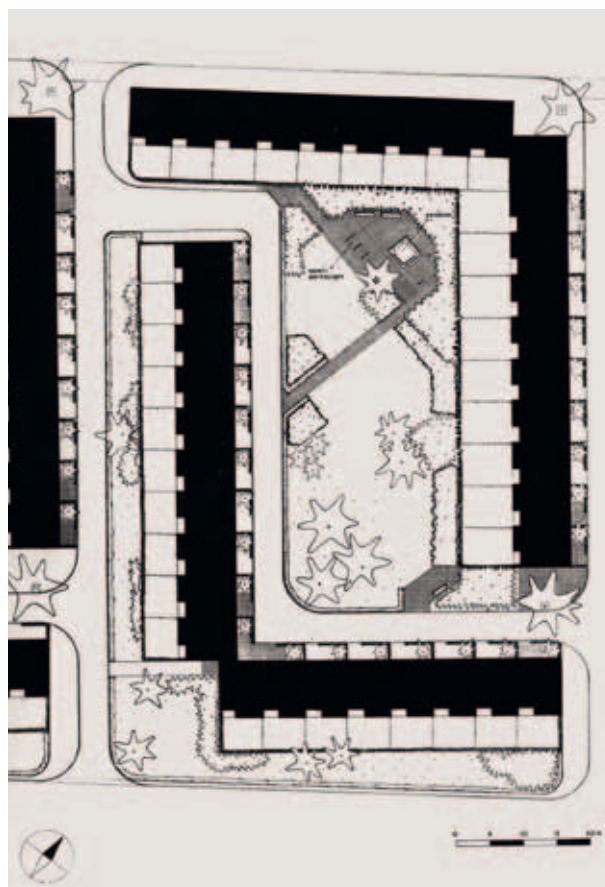
AFB.2. Stedenbouwkundig plan met in rood de zes blokken die in 2010 rijksmonument werden (bewerkte afbeelding uit: Schilt en Van Rossem 2002)

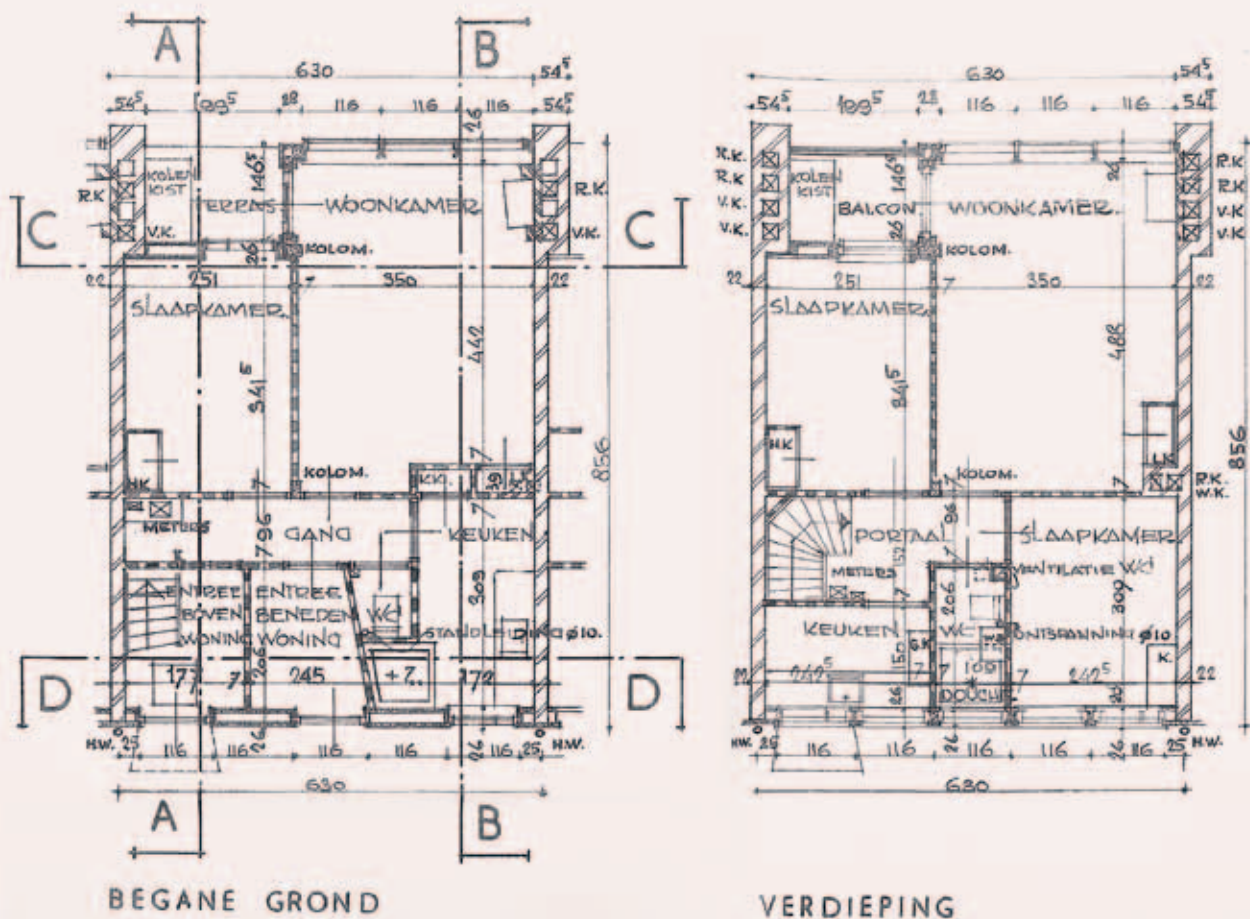

AFB.3. Binnenhof Eijkmanstraat na oplevering in 1951 (Stadsarchief Amsterdam)

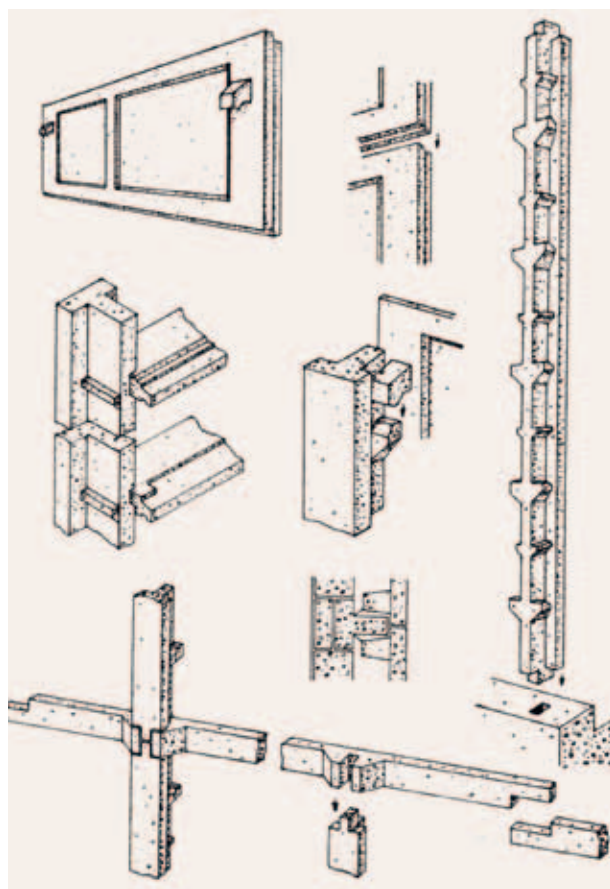
wist Mulder een in Nederland voor die tijd unieke stedenbouwkundige compositie te maken, op basis van twee L-vormige blokken rond een hof (AFB.2). De eengezinswoningen kregen daarbij eigen tuinen én werden om een openbaar groen hof gerangschikt (AFB.3 en 4). Bij de uitwerking van het plan Frankendaal in een hovenverkaveling waren twee aspecten in het bijzonder van belang: het openbaar groen dat werd aangelegd naar een ontwerp van Mien Ruys (1904-1999), en de speelplaatsen die door Aldo van Eyck (1918-1999) werden ontworpen.⁵ De architect van de woningen Ben Merkelbach (1901-1969) zei hierover: 'Het groen in deze nieuwe woonwijken zal niet meer een "opvulling" zijn maar onmiddellijk in de levensfunctie van de mens betrokken worden.'⁶ Van Eesteren zelf was ook duidelijk ingenomen met het uiteindelijke stedenbouwkundige plan: 'In plaats van monotonie is nu door beheerste herhaling van een motief rust en harmonie ontstaan. De in positieve zin aanvaarde gelijkheid is een beeldende factor geworden.'⁷ Het ontwerp voor Frankendaal vormde een brug tussen de vooroorlogse en de naoorlogse stedenbouw en zou in Amsterdam veel navolging krijgen: Buitenveldert, Westelijke Tuinsteden en Amsterdam-Noord. Het uitgevoerde

► AFB.4. Deeluitwerking Jeruzalem Frankendaal (uit: Van Eesteren 1952)

AFB.5. Woningplattegronden 22 juli 1949 (BoWoTo Watergraafsmere 90 N.M.8/1-8/8)

stedenbouwkundig plan in de wijk Jeruzalem in Frankendaal draagt nog altijd in belangrijke mate bij aan de positieve waardering van de wijk door de bewoners. Door in de hoven zelf geen straten maar 'bereikbare voetpaden' aan te leggen die in bestrating aansloten op de trottoirs, was er sprake van het eerste woonerf in Nederland.

De architecten Ben Merkelbach en Piet Elling (1897-1962) werkten met Mart Stam (1899-1986) vanaf 1947 mee aan het stedenbouwkundig plan en in nauw overleg met Mulder aan het ontwerp voor de woningen zelf.⁸ Er werden studies gedaan naar de optimale maatvoering van de bouwblokken in relatie tot de woningaantallen. Per eenheid met een maat van 40 x 75 meter ontwierpen zij 35 woningen.⁹ Het bouwsysteem in prefabbeton was uiteindelijk maatgevend voor de afmetingen van de woningen: 6,30 x 8,60 meter.¹⁰ Met het stedenbouwkundig ontwerp en de verkavelingsstudies was een vol jaar gemoeid. Bevatte het plan in 1939 nog 390 grondgebonden woningen, uiteindelijk werden er 792 duplex woningen gerealiseerd, die in eerste instantie als boven- en benedenwoningen werden uitgevoerd om ze later te kunnen samenvoegen tot eengezinswoningen.¹¹ Dit leidde tot vernuftige platte-

◀ AFB.6. Bouwsysteem Dotremont-Ten Bosch (uit: A.H. Kwantes, *La Technique des Travaux* 1952, 153-156)

AFB.7. Hoekwoning met winkel in aanbouw, 6 maart 1950 (Stadsarchief Amsterdam)

AFB.8. Hoekwoning met winkel, 5 oktober 1951 (Stadsarchief Amsterdam)

AFB.9. Hoekwoning met winkel in 2002 (foto Hielkje Zijlstra)

AFB.10. Hoekwoning ontmanteld voor de restauratie in 2010 (foto Hielkje Zijlstra)

gronden met een geïncorporeerde mogelijkheid tot verandering (AFB.5).

DE REALISATIE VAN DE WONINGEN 1949-1952

Om de bouw van betaalbare woningen te stimuleren subsidieerde de Nederlandse regering vanaf 1945 de toepassing van industriële bouwmethoden in beton voor seriematig woningbouw. De zogenoemde systeembouw in beton zou tot en met het project voor de Bijlmermeer in 1970 van rijkswege financieel worden ondersteund. In eerste instantie was er sprake van systemen op basis van kleinere elementen, zoals in

Frankendaal. Na 1965 kwamen daar de grotere elementen- en gietbouwsystemen bij.¹² Op basis van de traditionele bouwmethode, bestaande uit gemetselde wanden met een houten balklaag als vloer van twintig cm hoog, waren de meest gangbare plattegronden gebaseerd op een maatvoering met een maximale overspanning van vier meter voor de woon- /slaapvertrekken en twee meter ter plaatse van de gang en keuken, die bij de naastgelegen woning dan spiegelbeeldig werd herhaald. Een constructie met betonnen balkjes in de vloer bood de mogelijkheid om in één keer zes meter te overspannen. In het ontwerp van de wonin-

AFB.11. Hoekwoning opgeleverd na de restauratie in 2011 (foto Hielkje Zijlstra)

gen van Jeruzalem (1947-1949) zien we die mogelijkheden terug. De beslissing om de woningen uit te voeren in beton maakte een overspanning van 6,30 meter mogelijk. De woningplattengronden werden in mei 1949 aangepast aan de maatvoering van de systeembouw waarbij de gevelindeling gebaseerd werd op de maten van de gevelpanelen van 116 centimeter. In juli van dat jaar werden de bestektekeningen voor het aanvragen van de bouwvergunning ingediend bij de gemeente Amsterdam.¹³

De woningen zijn uitgevoerd in het Dotremont-Ten Bosch-systeem, een minder gebruikte variant van het veelvuldig toegepaste Airey-systeem.¹⁴ Een belangrijk

verschil tussen deze systemen was dat bij het Dotremont-Ten Bosch-systeem de draagconstructie volledig uit betonnen elementen bestond (AFB.6). Bij het Airey-systeem was er ook altijd sprake van stalen onderdelen, die bij latere renovaties veel problemen zouden opleveren door roestvorming. Over het Dotremont-Ten Bosch-systeem is weinig bekend en het werd slechts twee keer toegepast in Nederland. De dienst Volkshuisvesting Amsterdam legde van Jeruzalem gelukkig veel op foto vast wat voor later onderzoek nuttig is gebleken.¹⁵ Zo zijn van een vergelijkbare hoek foto's beschikbaar uit 1950 (AFB.7), van net na de oplevering in 1951 (AFB.8), uit 2002 (AFB.9), 2004, 2007, tijdens de

AFB.12. Oorspronkelijke achtergevel, 5 oktober 1950 (Stadsarchief Amsterdam)

ontmanteling van de proefwoning in 2010 (AFB.10), tijdens de uitvoering van het restauratieplan in 2011 en van na de oplevering in 2011 en 2012 (AFB.11).

Er werden uiteindelijk 792 woningen en enkele winkels gerealiseerd in Dotremont-Ten-Bosch-systeembouw. De betonnen elementen waren bepalend voor het karakteristieke gevelbeeld rond de groene hoven. De gevelvlakken zijn bekleed met betonelementen in een lichtgrijze kleur met een plint in een donkergrijze

kleur. De schoorstenen aan de achterzijde van de woningen zijn uitgevoerd in schoon metselwerk. De lichte kleur en platte daken van de lage bouwblokken waren in de volksmond aanleiding voor de naam 'Jeruzalem'. Na 1990 werden de voor- en achtergevels voor het eerst geschilderd en enkele kopgevels van metselwerk en hout voorzien. Maar de beeldbepalende gevels bleven in hun oorspronkelijke staat gehandhaafd en vormden een belangrijke factor voor de waardering

AFB.13. In 1990 verbouwde achtergevel, gefotografeerd in 2007 (foto Hielkje Zijlstra)

van de monumentale kwaliteiten van het project en de belangstelling voor de toegepaste bouwwijze.¹⁶

CONTINUÏTEIT EN VERANDERBAARHEID 1952-1997

De 792 woningen van Jeruzalem zouden na enige tijd vrij eenvoudig veranderd kunnen worden naar ongeveer 400 eengezinswoningen. In het oorspronkelijke ontwerp werd dus geanticipeerd op mogelijke veranderingen in de toekomst. Continuïteit was dus gega-

randeerd door veranderbaarheid in te bouwen in het ontwerp. Opmerkelijk is dat er slechts enkele van de oorspronkelijke boven- en benedenwoningen ook daadwerkelijk samengevoegd zijn. Er moesten dan altijd twee woningen tegelijk vrijkomen. De vraag naar kleine voordelige huurwoningen bleef echter groot. De oorspronkelijke bewoners bleven, nadat de kinderen het ouderlijk huis hadden verlaten, gewoon wonen in een wat ruimer huis. Vrijkomende boven- of bene-

denwoningen waren geliefd als huurwoning bij starters, alleenstaanden en ouderen. Het aantal inwoners per woning daalde, de gezinssamenstelling wijzigde, maar de woning zelf niet. De oorspronkelijke woningen waren meer bestendig dan men in aanvang dacht. De binnenstedelijke locatie in Amsterdam, de hoog gewaardeerde woonomgeving van het tuindorp en de zeer betaalbare huren maakten van Jeruzalem Frankendaal een populaire locatie waar vandaan men liever niet doorstroomde naar elders.

Na de oplevering van de woningen in 1952 werd de woonwijk Frankendaal verder ingevuld met scholen, kerken en andere voorzieningen. Tussen de binnenstad en de woonwijk handhaafde de gemeente Amsterdam een groene zone rond het oorspronkelijke landgoed Frankendaal, die werd bestemd tot park, begraafplaats en gemeentewerf. Het versterkte de tuindorpachtige situering.¹⁷ Architect Merkelbach, in 1956 benoemd tot stadsbouwmeester van Amsterdam, bewoonde het landhuis Frankendaal tot aan zijn dood en zijn vrouw bleef er daarna nog geruime tijd wonen. Sinds 2009 is er een restaurant gevestigd. De woningen van Jeruzalem raakten in de loop van de tijd steeds steviger ingebed in de groene omgeving, waarbij het oorspronkelijke ontwerp van Mien Ruys zich in alle glorie kon ontwikkelen. Iedere straat, iedere hof kent een eigen beplantingsplan, maar het vormt nog steeds een samenhangend geheel met een prachtige verscheidenheid in begroeiing. De woningen met achtertuinen, balkons en inpandige bergingen werden door lage hekjes en een lage beplanting van het openbaar gebied afgescheiden. Het ontwerp voor Jeruzalem waarbij de woningen op den duur samengevoegd konden worden en de inbedding in het groen door de tijd heen aan kracht won, bleek een duurzaam concept te zijn.

Omstreeks 1990 werd een reeks ingrepen uitgevoerd die vooral aan de buitenzijde zichtbaar was: de meeste kopgevels werden bekleed met baksteen en soms gedeeltelijk met houten schroten, de schoorstenen werden wit geschilderd, houten kozijnen in de achtergevel vervangen door kunststof puin, betonnen gevelelementen werden geschilderd en dakranden afgewerkt met beplating (AFB.13). De drie betrokken woningcorporaties, De Dageraad (later De Alliantie), De Key en Patrimonium (later Rochdale) deden dat op verschillende wijze. Aan de binnenzijde van de woningen vonden geen ingrijpende veranderingen plaats. De technische staat van de woningen werd goed genoeg bevonden om deze generatie bewoners van dienst te zijn. Afgezien van deze min of meer oppervlakkige interventies bleef de oorspronkelijke constructie en opbouw van de woningen onaangetast. Met name de voorgevels waren toen nog in behoorlijk authentieke staat aanwezig, slechts hier en daar verborgen achter een laag verf en een strook beplating langs de dakrand. De oorspronkelijke kozijnen met houten lamel-

AFB.14. Voorgevel met aanpassingen uit 1990 (verf, voegwerk, dakrand) en de poster 'Behoud Jeruzalem' die sinds 2000 vele gevels siert (foto Hielkje Zijlstra)

len voor de ventilatie zijn tot op de dag van vandaag vrijwel overal nog in de voorgevels aanwezig. De betonnen luifeltjes boven de deuren, bedoeld als woningtoegangsdeur, zijn vervuild maar constructief in orde. Dat luifels ontbreken boven de deuren naar de woningen die volgens het plan bergingen zouden worden, valt nauwelijks op. De authentieke sfeer, waarbij alleen het aantal geparkeerde auto's wat detoneert, wordt in belangrijke mate bepaald door de stedenbouwkundige situatie en is nog goed voelbaar. Het vormt dan ook een belangrijke reden om de wijk als zodanig te willen handhaven.

HERONTWIKKELINGSPLANNEN 1997-2010

Vanuit de visie van projectontwikkelaars en grondexploitanten van de gemeente Amsterdam, onder leiding van het toenmalige stadsdeel, werd in 1997 het eerste plan opgemaakt voor de herstructurering van de wijk Jeruzalem Frankendaal onder de noemer 'Structuurschets Watergraafsmeer'. Het idee van 'de compacte stad' was leidend en vervangende nieuwbouw en verdichting werden noodzakelijk geacht. Dit leidde in 1999 tot een gebiedsanalyse door de drie woningbouwverenigingen en in 2000 tot een gezamenlijke notitie waarin zij hun visie op de toekomst van de woningvoorraad en de gevolgen voor de buurt presenteerden. Ze kwamen tot de conclusie dat een gezamenlijke uitwerking van een sloop/nieuwbouw-scenario in een gefaseerde aanpak het meeste perspectief bood voor de buurt op langere termijn.¹⁸

De bewoners werden middels een brief op de hoogte gebracht van deze verstrekkende plannen. Het was het begin van georganiseerd protest onder de naam: 'Behoud Jeruzalem'(AFB.14).¹⁹ Juist de bewoners waren zeer tevreden met hun woonsituatie. Sloop was voor hen geen optie. In Nederland vond op dat moment de

herstructurering van naoorlogse woonwijken al op uitgebreide schaal plaats. De tentoonstelling 'De Grote Verbouwing' in het NAI en de bijbehorende publicatie uit 2004 onder redactie van Jacqueline Tellinga doen hiervan uitgebreid verslag. Van de twee miljoen woningen die tussen 1945 en 1970 werden gerealiseerd, sloopte men er sinds 1995 gemiddeld 7000 per jaar.²⁰

De eigenlijke reden voor de voorgenomen sloop in Jeruzalem lag niet in de beoordeling van de woningen, maar kwam voort uit de herontwikkelingsgedachte met betrekking tot het verdichten en verder uitbaten van de grond op deze aantrekkelijke locatie. In 2000 werd een eerste onderzoek gedaan naar de technische staat van de woningen om vanuit dat perspectief ook argumenten te kunnen aandragen voor sloop.²¹ Er verscheen een tweede versie van het rapport in 2001 waarbij ingrepen werden voorgesteld die zouden voorzien in een veertigjarige renovatie. De corporaties vonden de kosten die dat met zich mee zou brengen veel te hoog, ook omdat er niet meer woningen per vierkante meter grond gerealiseerd zouden worden.

De protestgroep 'Behoud Jeruzalem' kreeg veel bijval. Bewoners vonden de staat waarin de woningen zich bevonden na vijftig jaar niet zo slecht dat ze gesloopt zouden moeten worden. Ook een ingrijpende renovatie werd door hen veelal niet nodig geacht. In mei 2002 werd op hun initiatief een discussie georganiseerd met architecten, stedenbouwers, betrokkenen en geïnteresseerden uit de vakwereld van architectuur en stedenbouw onder leiding van Maarten Kloos, destijds voorzitter van ARCAM. De aanwezigheid van Anita Blom namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (sinds 2009 Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, RCE), bracht de discussie op het onderwerp of deze naoorlogse woonwijk aangewezen zou kunnen worden als rijksmonument. De Rijksdienst was toen nog bezig met de inventarisatie van de architectuur uit deze periode en was niet bereid toezeggingen te doen. Marieke Kuipers van dezelfde dienst maakte in 2002 in het boek *Toonbeelden van Wederopbouw* wel melding van de wijk Jeruzalem en in de in 2007 samengestelde top honderd van potentiële rijksmonumenten uit de wederopbouwperiode in Nederland werd de wijk Jeruzalem in Amsterdam opgenomen.²²

De reactie vanuit de bewoners en de vakwereld tegen de voorgenomen sloopplannen voor Jeruzalem was in 2002 zo heftig dat er een nieuw voorstel werd gepresenteerd onder de titel 'Toekomstvisie Frankendaal'. Dit ging uit van vijftig procent sloop en vijftig procent nieuwbouw, waarbij alle bewoners mochten terugkeren naar de wijk en de ruime groene opzet behouden bleef. In totaal bestond Jeruzalem uit dertien blokken met een hof verkaveling met L-vormige woonblokken, zes blokken met een stroken verkaveling, zes min of meer gesloten bouwblokken en een blok met twee verzorgingstehuizen en een school. In september 2002 verscheen vervolgens de officiële versie van de Cultuur-

historische Effect Rapportage van Bureau Monumentenzorg Amsterdam (BMA), waarvan de voorloper was meegenomen in de Toekomstvisie. Tevens werd er opdracht gegeven voor het ontwerp van een 'monumentale renovatie voor 25 jaar' aan architect Bertus Mulder van De Werkplaats voor Architectuur. Mulder kwam, mede op basis van de aan hem beschikbaar gestelde onderzoeken, tot de conclusie dat de ingrepen die de woningbouwcorporaties rond 1990 hadden uitgevoerd als eerste teruggedraaid moesten worden.²³ De gevels zouden gerestaureerd worden naar oorspronkelijk ontwerp, de oorspronkelijke betonnen gevelpanelen zouden gehandhaafd blijven, kozijnen volgens de oorspronkelijke tekeningen worden hersteld en, indien nodig, vernieuwd en voorzien van isolerend glas. Aan de binnenzijde zouden de woningen worden geïsoleerd en aangepast om ze te laten voldoen aan de hedendaagse technische eisen. Mulder stelde in tweede instantie voor om de gevelpanelen te vervangen door dunnere waarbij de maatvoering aan de binnenzijde gelijk zou blijven en isolatie in de spouw opgenomen kon worden. De woningen zouden 'ont-duplexed' worden en er werden horizontale doorbrekingen voorgesteld. Zowel het plan van Bertus Mulder als de 'Toekomstvisie Frankendaal' werden langdurig bediscussieerd en in verschillende procedurerondes behandeld om uiteindelijk in 2005 beide terzijde te worden geschoven met de mededeling dat de plannen die eruit voortvloeiden financieel onhaalbaar waren. Men verwachtte een tekort van dertien miljoen euro. De planvorming kwam stil te liggen.

Ondertussen was in 2004 voor een deel van Jeruzalem de aanvraag tot rijksmonument ingediend, wat de woningbouwcorporatie Rochdale er niet van weerhield om in 2006 nogmaals met een voorstel te komen voor algehele sloop.²⁴ Wederom leidde dit tot massaal protest. De posters 'Behoud Jeruzalem' bleven voor de

AFB.15. Destructief onderzoek van kozijnen in de achtergevel van de proefwoning, 2010 (foto Hielkje Zijlstra)

ramen hangen, maar het stadsdeel nam in juli 2007 het besluit om met de sloopplannen van Rochdale in te stemmen.

PLANNEN VOOR HET INSTANDHOUDEN VAN EEN RIJKSMONUMENT 2010-2012

De RCE en BMA werden geïnformeerd door het stadsdeel en waren onaangenaam verrast, omdat er op de achtergrond werd gewerkt aan de voorbereidingen om Jeruzalem tot rijksmonument aan te wijzen. Na een politiek steekspel leek de suggestie om zes hoven met een gave haken/hofverkaveling en het bouwblok met de school te behouden een acceptabel compromis. Er werd vervolgens een nieuw stedenbouwkundig plan gemaakt met de stedenbouwkundige Maurits de Hoog als supervisor. Bij het architectenbureau Karres en Brands werd het stedenbouwkundig plan vervolgens verder uitgewerkt. De architectuurhistoricus Jeroen Schilt van BMA meldde: 'Eindelijk lag er een perspectiefvolle basis, die alles behalve een slap compromis genoemd mag worden.'²⁵ In 2009 lag er een uitgewerkt stedenbouwkundig plan waar BMA, de woningcorporaties De Key/Principaal en Rochdale (De Alliantie was uitgekocht) en de bewoners mee konden instemmen.²⁶

In februari 2010 werden in aanwezigheid van de toenmalige minister van cultuur Ronald Plasterk de zes blokken en de school van Jeruzalem officieel aangewezen als rijksmonument, als eerste woningbouwensemble dat na de Tweede Wereldoorlog in Nederland was gerealiseerd. Woningbouwcorporatie De Key/Principaal die vier van de zes monumentale blokken beheerde besloot vervolgens om de bouwtechnische staat van de woningen (wederom) grondig te laten onderzoeken met het oog op een restauratieplan. In de omschrijving van Jeruzalem als rijksmonument noteerde de RCE de stedenbouwkundige opzet, de typologische ontwikkeling en de geïntegreerde groenstructuur, en ook de bouwkundige kwaliteiten die bepalend waren voor de aanwijzing als monument: het Dotremont-Ten-Bosch-bouwsysteem en de gaafheid op blokniveau. Hoewel exterieur en interieur van de woningen door latere aanpassingen enigszins zijn aangetast, is de essentie van het bouwsysteem, de hoofdvorm en de gevelindeling nog aanwezig. Ook de goede samenwerking tussen de ontwerpers wordt als reden aangevoerd om Jeruzalem te bewaren.²⁷

Eind 2010 werd Hooyschuur Architecten benaderd voor het maken van een restauratieplan. Onder leiding van Jos Kroon kon aan de hand van een proefwoning een plan van aanpak worden gemaakt voor de toekomstige restauratie van de zes blokken. Een woning die destijds niet als duplex was uitgevoerd omdat deze behoorde bij een winkel, was beschadigd geraakt door brand. Dit bood gelegenheid om de woning als proefproject te gebruiken om in het werk uit te zoeken hoe een restauratie het beste zou kunnen worden uitge-

voerd. Destructief onderzoek, waarbij door ontmanteling en de sloop van onderdelen uitgezocht kan worden hoe de woning op onderdelen was opgebouwd, maakte deel uit van het ontwerp (AFB.15). Dit is een methode die door Hooyschuur Architecten vaker wordt toegepast. Men krijgt daardoor inzicht in de conditie van de bestaande constructies, de afzonderlijke onderdelen en de verbindingen er tussen, zodat verschillende oplossingen kunnen worden afgewogen. De bevindingen zijn tijdens de ontmanteling nauwgezet gedocumenteerd en aan de hand hiervan werd een rapport opgesteld.²⁸ Vervolgens werd het ontwerp gemaakt, uitgewerkt en voor de proefwoning uitgevoerd. Na de oplevering van de woning werd tenslotte een evaluatierapport gemaakt voor De Key/Principaal en Rochdale.²⁹ Op basis hiervan konden zij keuzes maken om tot een nauwkeurig restauratieplan van de zes blokken en een kostenraming te komen. Duurzaamheid was bij de planvorming een belangrijk aandachtspunt. De architect streefde het herstel en de instandhouding na van het oorspronkelijke beeld van het exterieur, met behoud van zoveel mogelijk oorspronkelijk bouw materiaal. Daarnaast stelde hij voor dat er verbeteringen werden doorgevoerd ten aanzien van de eisen zoals die op dat moment, anno 2010, aan woningbouw werden gesteld met betrekking tot veiligheid en comfort. Concreet betekende dit dat er op het gebied van energiegebruik, brandveiligheid en geluidsvoorzieningen ingrijpende maatregelen genomen moesten worden. Deskundigen van BMA en de RCE zouden die toetsen aan de eisen die worden gesteld aan het restaureren van een rijksmonument en de geldende bouwverordening c.q. het bouwbesluit.³⁰

EEN 'RESTAURATIEPLAN' AAN DE HAND VAN DE UITVOERING VAN EEN PROEFWONING

Bij de restauratie werd een aantal ruimtelijke veranderingen in de woningen noodzakelijk geacht. Voor de woningen die gesplitst zouden worden, zou er één slaapkamer opgeofferd worden voor de keuken, zodat er ook een volwaardige badkamer gerealiseerd kon worden. Het oorspronkelijke ontwerp laat dit eenvoudig toe.

In verband met de noodzakelijk geachte uitbreiding van de klimaatinstallaties voor de energiehuishouding om van warmteterugwinning te kunnen profiteren en eventueel zelfs van blokverwarming gecombineerd met vloerverwarming, zou een ruime berging nodig zijn waarin alle installatie-onderdelen hun plek moeten krijgen. De totale maat van de woningen van 6,30 meter x 8,60 meter laat de voorgestelde wijzigingen op eenvoudige wijze toe. Aangezien de proefwoning geen duplexwoning was, hoefden bovengenoemde ruimtelijke ingrepen hier niet allemaal uitgevoerd te worden.

Naast de ruimtelijke ingrepen werden de installaties vrijwel geheel vernieuwd. Dit gold voor sanitair, water-

installaties, leidingen en elektra. Bouwkundig werden het dak, de begane grondvloer, de tussenvloer en woningscheidende wanden thermisch en geluidstechnisch geïsoleerd en de vloeren van vloerverwarming voorzien. De fundering was in een goede conditie maar zou geen grote gewichtstoename aankunnen. De dragende elementen van beton in de wanden, vloeren en gevels in de vorm van prefab betonnen balkjes en kolommetjes met nokken hoefden niet vervangen te worden. Ook de binnenspouwbladen van bimsbeton kon men intact laten. Ten aanzien van de gevelbekleding in de vorm van de betonnen prefab elementen ging men minder behoudend te werk. De architect besloot deze geheel te vervangen, aangezien er in zijn ogen te veel beschadigingen waren opgetreden en de gevels verschillende malen waren geschilderd. Hij liet daarom nieuwe gevelpanelen en lateien maken die qua beeld overeenstemmen met de oorspronkelijke constructie, maar minder dik zijn zodat er extra isolatiemateriaal in de spouw opgenomen kon worden. De nieuwe panelen zouden koudebrug- onderbroken bevestigd kunnen worden aan de authentieke betonnen gevelkolommetjes. De kozijnen werden allemaal vervangen door nieuwe houten kozijnen. Op veel plaatsen was er sprake van houtrot en in de achtergevel waren omstreeks 1990 puin van kunststof aangebracht. Bij de profilering van het kozijnhout is zo veel mogelijk rekening gehouden met de oorspronkelijke afmetingen, maar meestal werd het profiel verzaagd om isolerend en warmte werend glas te kunnen dragen. Van de dakranden werd de in 1990 aangebrachte beplating verwijderd, zodat de detaillering van de dakranden, goten en hemelwaterafvoeren conform het oorspronkelijke ontwerp kon worden hersteld. Balkonvloeren werden geïsoleerd en van het dak werden vele lagen dakbedekking verwijderd zodat het daarna eveneens goed geïsoleerd weer veertig jaar mee kon. Bovendien werd de later aangebrachte witte verf op de gemetselde schoorsteen verwijderd (AFB.11). Binnendeuren en kozijnen konden in principe gehandhaafd blijven. Opmerkelijk is dat in het zicht vrijwel alles vernieuwd werd en dat daarachter wel de authentieke constructies behouden bleven. Vanuit restauratief oogpunt zijn er dus wel degelijk authentieke materialen en daarmee kwaliteiten bewaard gebleven, maar ze zijn verborgen achter een laag van totaal nieuwe gevelmaterialen zoals glasvezelversterkt beton en isolerend en zonwerend glas.

MONUMENTALITEIT VERSUS DUURZAAMHEID

De eisen die werden gesteld aan het verhogen van de duurzaamheid en het handhaven van monumentale waarden in de vorm van authentieke materialen en constructies stonden voortdurend op gespannen voet met elkaar. Tijdens het destructief onderzoek van Hooyschuur, waarbij de proefwoning werd ontmanteld, zag het er in eerste instantie niet naar uit dat er veel gehandhaafd kon blijven van de oorspronkelijke

AFB.16. Gevelelement van de proefwoning waarbij op de hoek het verschil in structuur te zien is, 2010 (foto Hielkje Zijlstra)

constructies (AFB.10). Maar vanwege nieuwe materiaaltoepassingen werd gewichtstoename voorkomen en kon de bestaande fundering ongewijzigd blijven. De nieuwe gevelelementen, die mede werden ontwikkeld door Mikro Beton BV, zijn hiervoor van doorslaggevend belang geweest. Door de toepassing van glasvezels als versterking en kunststof als bindmiddel werd de dikte van de gevelelementen bepaald op 15 mm, terwijl de oorspronkelijke panelen 65 mm dik waren. Op 17 december 2010 werden de eerste nieuwe gevelpanelen aangebracht en gecontroleerd in het werk. De panelen die voor de hoeken werden gebruikt en die in één stuk waren gestort, leverden problemen op. De oppervlaktestructuur liep niet gelijkmatig door over de hoek en er was sprake van kleurverschil (AFB.16). Er is vervolgens geëxperimenteerd met platen die op de hoek in verstek werden gezaagd en als hoekpaneel werden verlijmd.³¹ Ook de maatvoering en het opvangen van maatverschillen en de scheefstand in de bestaande constructie zorgden voor onregelmatigheden in het gevelbeeld. Dit werd opgelost door de voegen te vullen. In 1952 hadden zich soortgelijke onvolkomenheden voorgedaan. Op archiefphoto's is kleurverschil te

AFB.17. Oorspronkelijke voorgevel in 1953 (Stadsarchief Amsterdam)

zien tussen de platen en tekenen zich de voegen onregelmatig af (AFB.17 en 18).

Wat betreft de 'restauratie' van de gevels liet men de eisen met betrekking tot de energiehuishouding zwaarder wegen dan de monumentale waarden en het conserveren van authentiek materiaal. De volledige bekleding van de gevel inclusief kozijnen, ramen en glas werd vernieuwd, waarbij het oorspronkelijke beeld zo nauwkeurig mogelijk werd gekopieerd.

Binnen het kader van duurzaamheid werden ook ten aanzien van de klimaatinstallaties en thermische isolatie geen concessies gedaan. De berging is nu vrijwel geheel bestemd voor de installaties: een centrale verwarmingsketel, warmwatervoorziening en ventilatie met gebruikmaking van warmteterugwinning. Voor fietsen is in de berging dus geen plaats meer, en moet een andere acceptabele stalling worden gerealiseerd. Door de keuze voor zonwerend glas in de grote pui in de achtergevel hoopte de architect te voorkomen dat er zonwering zou worden bevestigd aan de buitengevel. Helaas krijgt de zon op deze manier ook 's winters weinig kans om de binnenruimte op te warmen en is

de blik naar buiten altijd enigszins gekleurd. Opmerkelijk is dat Merkelbach en Elling wel een buitenzonwering hadden voorzien, die ook werd toegepast (AFB.19).³²

De combinatie van eisen leidde tot een restauratieplan dat in wezen een ingrijpende renovatie behelsde. Op het gebied van veiligheid en comfort zijn de prestaties aanzienlijk verbeterd en ogenschijnlijk staat de proefwoning er bij zoals het oorspronkelijk bedoeld was. Het beeld is hersteld, maar de authentieke gevelbekledingsmaterialen zijn verloren gegaan. De achterliggende betonconstructies en de binnenwanden konden wel gehandhaafd blijven, maar hét beeldbepalende element, de betonnen gevelelementen, werden vernieuwd. In de vier centimeter extra ruimte in de opbouw van de gevel is een geventileerde en goed geïsoleerde constructie ontstaan. De kozijnen en ramen zijn geschikt gemaakt voor dubbel glas waarbij de afmetingen werden vergroot. Hang- en sluitwerk en zonwerend glas maken het aanzien van binnenuit niet geheel acceptabel (AFB.20).

Had het ook anders gekund? Bertus Mulder stelde in

AFB.18. Voorgevel in 2011 na restauratie (foto Hielkje Zijlstra)

2003 voor om de bestaande gevelplaten te reinigen, indien noodzakelijk te repareren maar in principe te handhaven. Hij voegde een isolerende binnenwand toe omdat volgens hem in een plan voor een 'monumentale renovatie' ten aanzien van met name dit aspect geen concessies gedaan mochten worden, hoewel hij ook een variant tekende waarin de gevelplaten wel vervangen zouden worden. Ondertussen zijn de eisen ten aanzien van de energieprestatie alleen maar hoger geworden en zou het niet eenvoudig zijn geweest om hieraan te voldoen. Hooschuur leverde uiteindelijk een woning op met een nog authentieke draagconstructie, een compleet nieuw installatiepakket en een nieuwe, technisch verantwoorde buitengevel.

CONCLUSIE

De lange adem die het werken met monumenten vraagt, loont uiteindelijk ook voor Jeruzalem. Er is tot nu toe vrijwel niet gesloopt. Jeruzalem in Amsterdam, dat als eerste naoorlogs woningbouwcomplex de status van rijksmonument verwierf, heeft een lang proces doorgemaakt om de waardering te krijgen waar het

volgens de vakwereld en de bewoners recht op had. Na de eerste planvorming in 1997 op basis van sloop/nieuwbouw, ingegeven door een eenzijdig winstoogmerk, werd gedurende het proces omgebogen naar planvorming op basis van een duurzame monumentenzorg. De balans tussen de restauratie van een monument – waarbij zoveel mogelijk authentieke constructies bewaard blijven – en het ingrijpend renoveren – waarbij de eisen ten aanzien energieprestatie, veiligheid en comfort doorgevoerd kunnen worden onder de noemer van de energetische duurzaamheid – wordt bepaald door de eigenlijke duurzaamheid: het feit dat de woningen, de locatie en de woonomgeving nog steeds geliefd zijn bij de huurders.

Het proces van planvorming rond Jeruzalem laat zien dat het kader dat de opdrachtgever geeft voor de opgave gedurende de afgelopen vijftien jaar voortdurend werd bijgesteld. Langzaam maar zeker drong het besef door dat de kwaliteiten van Jeruzalem liggen in het handhaven van het bestaande en niet in vervangende nieuwbouw. Op detailniveau blijkt dat ingewikkelder te zijn dan op stedenbouwkundig niveau. De

AFB.19. Interieur van een woning in 1950 waarop de zonwering aan de buitenzijde te zien is (Stadsarchief Amsterdam)

AFB.20. Interieur van de gerestaureerde woning: let op de dikte van het raamhout bij de kleine raampjes (foto Hielkje Zijlstra)

proefwoning werd toch ingrijpend gerenoveerd waarbij enkel het oorspronkelijke beeld van het exterieur als uitgangspunt diende. Wellicht zullen doel en middelen in de nabije toekomst dichter bij elkaar komen te liggen, en kan er een voor alle partijen, inclusief de monumentenbehartigers, haalbaar plan worden uitgevoerd. Op dit moment is de planvorming stilgelegd omdat het financieel onhaalbaar wordt geacht. Op 23 juli 2012 presenteerde Rochdale wederom een plan om alle bestaande woningen te slopen en hofjes te bouwen van twee verdieping hoge woningen die slechts 5 m² ruimer zijn dan de bestaande, in een slechtere stedenbouwkundige opzet. Voorlopig is echter besloten de komende vijftien jaar niets te doen, behalve exploiteren.³³

Nu staan alle woningen in de hoven er, op één geheel

gerenoveerde woning na, nog redelijk ongerept bij. De bewoners leven echter al vijftien jaar met de onzekerheid dat ze uitgeplaatst worden om sloop of renovatie mogelijk te maken. Bewoners van naoorlogs erfgoed zijn speelbal geworden van partijen die voortdurend hun doelstellingen aanpassen onder druk van monumentenzorg, duurzaamheidseisen en financiële belangen. Eisen met betrekking tot duurzaamheid beperken zich dan meestal tot de thermische schil en klimaatinstallaties. Het zou beter zijn om oplossingen te zoeken die de problematiek met betrekking tot duurzaamheid structureel het hoofd bieden. Deskundigen als Michiel Haas vertellen ons bijvoorbeeld dat de hoeveelheid zonne-energie die de aarde ontvangt ruim voldoende is om iedereen van warmte en koude

te voorzien.³⁴ De transformatie van energie naar een vorm die efficiënt kan worden gebruikt kan voorkomen dat de gevels van bestaande gebouwen en met name van monumenten 'kapot' worden geïsoleerd, omdat authentieke constructies irreversibel worden vervangen door nieuwe. Laten we op strategische wijze plannen maken die op de lange duur haalbaar en duurzaam zijn doordat ze voldoende mogelijkheden bieden om de toekomstige veranderingen in zich op te nemen. Jeruzalem krijgt wederom vijftien jaar de kans om zichzelf als duurzaam te bewijzen. Wellicht zullen we in de tussentijd in staat zijn om oplossingen aan te dragen die ook vanuit een monumentale waardering haalbaar worden geacht.

NOTEN

- 1 In de volksmond werd de woonwijk 'Jeruzalem' genoemd omdat ze associaties oproep met de stad Jeruzalem vanwege de witte bouwblokken van twee lagen hoog met platte daken. J. Mulder, 'Het tuindorp Frankendaal in de Watergraafsmeer', *Polytechnisch tijdschrift* (1952) 45-46, 789b-793b.
- 2 De situatie in heel Nederland net na de Tweede Wereldoorlog was als volgt: 'Van de 2,2 miljoen woningen die het land in 1940 telde waren er 82.000 verwoest, 40.000 zwaar beschadigd en 386.000 licht beschadigd.' Bovendien was er door de bouwstop van 1942 een achterstand ontstaan in de normale productie van ongeveer 40.000 woningen per jaar. Op grond van deze gegevens berekende men dat het totale tekort in 1946 200.000 woningen bedroeg. Zie: H. Helling: 'De woning als massaproduct', in: K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak*, Rotterdam 1995, 242-267, 242. In Amsterdam waren er op 1 januari 1940 3289 woningbehoevende gezinnen voor wie geen woningen beschikbaar waren, een tekort dat bij de bevrijding was opgelopen tot ongeveer 12.700. Dit liep vervolgens op tot ongeveer 32.000 per 31 december 1951, om pas daarna geleidelijk af te nemen tot ongeveer 5.700 per 31 december 1966. Het spreekt daarom vanzelf, dat na de bevrijding in de eerste plaats aandacht moest worden besteed aan het aantal te bouwen nieuwe woningen. Zie: J.J. van der Velde, *Stadsontwikkeling van Amsterdam, 1939-1967*, Amsterdam 1968, 227.
- 3 Vergelijk bijvoorbeeld de plannen voor de Watergraafsmeer uit 1933 en 1939 in: V. van Rossem, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*, Rotterdam 1993, 251.
- 4 Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) was een groot internationaal platform dat in de eerste helft van de twintigste eeuw een grote stem heeft gedrukt op het architectuurdebat. Dit platform bestond van 1928 tot 1959. Een van de belangrijkste ideeën die uit de CIAM voortkwam was het concept van 'de functionele stad' dat ook zijn weerslag had op gebouwniveau. Zie met betrekking tot Van Eesteren en de CIAM: K. Somer, *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960*, Rotterdam 2007.
- 5 Mulder 1952 (noot 1), 789b-793b.
- 6 B. Merkelbach, 'Naoorlogse Amsterdamse woningbouw', *Bouwkundig Weekblad* (1955) 28, 337.
- 7 C. van Eesteren, 'Frankendaal: een woonbuurt in de Watergraafsmeer te Amsterdam', *Forum* (1952) 6/7, 187-193.
- 8 E. Kessel en F. Palstra, *Ir Jacoba Mulder (1900-1988)*, Amsterdam 1994, 16-19.
- 9 J. Schilt en V. van Rossem, *Tuindorp Frankendaal. Cultuurhistorische Effectrapportage*, Amsterdam 2002, 41-44.
- 10 Nederlands Architectuurinstituut (NAi), Archief MELK, tekening t.49.6 133/187, 21 april 1949.
- 11 J. Schilt, 'De Architect en de naoorlogse volkshuisvesting', in: J. Schilt, V. Van Rossem en J. Smit (red.), *De organische woonwijk in open bebouwing. Jaarboek Cuypergenootschap 2001*, Rotterdam 2002, 87-102.
- 12 'De systeembouw in Nederland', *Polytechnisch Tijdschrift (b)* (1959) 13, 110b-121b.
- 13 NAi, Archief MELK, tekening NM 8-002, 22 juli 1949.
- 14 R.S.F.J. van Elk en H. Priemus, *Niet traditionele woningbouwmethoden in Nederland*, Alphen aan de Rijn 1971.
- 15 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Dienst Volkshuisvesting Frankendaal van 1949 tot 1951.
- 16 Z. Messchaert e.a., *Pracht in Prefab. Het Nemavo-Aireysysteem in Amsterdam*, Amsterdam 2004.
- 17 J.H. Kruizinga, *Watergraafsmeer, de geschiedenis van een polder*, Amsterdam 1971.
- 18 <http://www.kei-centrum.nl/pages/27633/Amsterdam-Jeruzalem-in-tuindorp-Frankendaal.html>. Geraadpleegd op 6 juni 2012.
- 19 J. Tellinga, *De Grote Verbouwing*, Rotterdam 2004, 87-93.
- 20 Tellinga 2004 (noot 19), 18.
- 21 T. Jansen en J. Gerbscheid, *Jeruzalem Watergraafsmeer. Onderzoek naar de technische staat van duplexwoningen en mogelijke ingrepen*, Bureau P/A Amsterdam, 4 december 2000 en bijgesteld op 30 januari 2001.
- 22 M. Kuipers, *Toonbeelden van Wederopbouw*, Zwolle 2002, 38; J. van Santen, M. Kuipers e.a. (red.), *Monumenten van Herrezen Nederland*, Amersfoort 2007, 13.
- 23 Schilt en Van Rossem 2002 (noot 9). Aan Bertus Mulder stelde de auteur eind december 2002 het deelonderzoek beschikbaar dat in het kader van haar proefschrift werd uitgevoerd naar Jeruzalem: H. Zijlstra, *Woonwijk Frankendaal Watergraafsmeer Amsterdam. Bouwtechnologisch Onderzoek*, Delft 2002. Werkplaats voor Architectuur, *Haalbaarheidsonderzoek Jeruzalem, Frankendaal. Behoud door herstel en vernieuwing*, Utrecht 2003.
- 24 J. Schilt, 'Een proces van Lange adem', in: V. van Rossem, G. van Tussenbroek en J. Veerkamp, *Monumenten & Archeologie, Jaarboek 9*, Amsterdam 2010, 30.
- 25 Schilt 2010 (noot 24), 33.
- 26 Toekomstvisie Jeruzalem, woningcorporaties De Dageraad, De Key en Patrimonium in overleg met Stadsdeel Oost/Watergraafsmeer, Amsterdam 15 augustus 2003.
- 27 <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>, Complexnummer 528268 tot 528280. Geraadpleegd op 27 februari 2012.
- 28 R. Baltussen, *Onderzoek naar 'Jeruzalem' Amsterdam. Onderzoek naar de mogelijkheden van behoud van de 6 hoven*,

- Wormerveer Hooyschuur Architecten 16 april 2009.
- 29 R. Baltussen, *Evaluatie proefwoning Jeruzalem, inclusief bijlage 1 t/m 23*, Wormerveer Hooyschuur Architecten 15 juni 2011.
- 30 J. Kroon, *Bouwkundig rapport 090302gev.100927jk t.b.v. bespreking 28-9-2010 bij BMA en RCE*, Wormerveer Hooyschuur Architecten 27 september 2010; Brief van 7 december 2010 van RCE aan Lieven de Key, betreffende de inschrijving in het monumentenregister, 528268 (14 onderdelen), met bijlagen van 2 februari 2010.
- 31 Baltussen 2011 (noot 29), 25.
- 32 SAA, Interieur Eijkmanstraat 16 en 18, Dienst Volkshuisvesting Amsterdam 1950; NAI, archief MELK, tekening NM 3-072 (zonder datum).
- 33 Informatie door Jeroen Schilt (BMA) verstrekt aan de auteur op 11 oktober 2012. Een samengevoegde, gerenoveerde woning staat voor €150.000,- bouwkosten plus €100.000,- onrendabele top in de begroting. Daarmee is het plan als financieel onhaalbaar beoordeeld. Er werden vijf scenario's voorgesteld, waarvan het plan van Rochdale (tekeningen 23 juli 2012) voor algehele sloop weer serieus werd overwogen.
- 34 Michiel Haas is directeur van het Nederlands Instituut voor Bouwbiologie en Ecologie (NIBE) en hoogleraar aan de TU Delft bij de faculteit Civiele Techniek, sectie Materials and Environment, chair Materials & Sustainability. Haas is gespecialiseerd in modelontwikkeling om milieu communiceerbaar te maken. Zo werkt hij momenteel aan de geharmoniseerde nationale database voor bouwproducten, i.s.m. w/e adviseurs en IVAM (2009). In het verleden heeft hij zich bezig gehouden met de ontwikkeling van het TWIN-Model, de Milieu-Index, GreenCalc/PARAP, GreenCalc+ en het Nationaal Pakket Duurzame Monumentenzorg (DuMo).

DR. IR. H. ZIJLSTRA is werkzaam als universitair hoofd-docent aan de Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde, sectie RMIT. Zij is opgeleid als architect aan de TU Delft en werkte als zodanig tot 2001 bij architectenbureaus. In 2006 promoveerde zij op het onderzoek *Bouwen in Nederland 1940-1970. Continuïteit + Veranderbaarheid = Duurzaamheid*. De onder-

zoeksmethode uit het proefschrift werd doorontwikkeld tot de ABCD research method. Zij bekleedt functies bij Docomomo Nederland, en de commissie voor Welstand en Monumenten in Delft. Zij is lid van de Expert Commissie Urban Development van EU COST en treedt op als reviewer voor de European Science Foundation (ESF).

JERUZALEM AMSTERDAM RESTORATION VERSUS RENOVATION

HIELKE ZIJLSTRA

In 2002, the Jeruzalem neighbourhood in the residential area Frankendaal, Amsterdam, threatened to be demolished. So far, it hasn't come to that, but much has happened over the past few years. Six blocks gained the status of listed buildings, but this doesn't mean that the future of the entire neighbourhood is now secure. The long-lasting battle for preservation and recognition, as well as the manner in which sustainability has become part of the preservation task make Jeruzalem a fascinating study object. In this article the existing buildings are studied from a lifetime cycle perspective / perspective of birth, existence and (after-)life with regard to scales of context, object and detail.

The houses were built immediately after the Second World War as part of the 1939 General Development Plan by Cornelis van Eesteren (1897-1988). The urban planning of the project was done by Jacoba Mulder (1900-1988). Architects Ben Merkelbach (1901-1969) and Piet Elling (1897-1962) developed 792 houses as duplexes, downstairs and upstairs apartments, that were delivered in 1952. The original plan was characterised by high quality and especially its urban development with green courtyards, designed by Mien Ruys (1904-1999), was striking. The houses themselves were a modular construction in concrete,

with the façades clad in concrete panels.

In 2010, six courtyards and the school gained the status of listed buildings, while work began on a restoration plan. The core question shifted from preservation for the benefit of the current residents to preservation for the benefit of the existing monuments, in which the reason for making any changes was based on the same principle: to meet contemporary standards of the quality of housing with regard to sustainability, comfort and safety. Technical innovations made it possible to achieve a significant improvement in heat regulation in the enclosing construction, while preserving the general outlook and keeping almost identical floor plans. The façade panels were renewed, window frames were replaced, insulating glass was put in, technical installations were updated and constructions were insulated.

The high-quality of the urban planning of Jeruzalem Frankendaal, the L-shaped blocks in the structure of green courtyards and the modest architecture of the homes have always been guiding principles during the years of planning the restructuring. It is quite amazing how relatively small interventions in the main structure of the original design can lead to a complex of 400 single-family dwellings on a top location in Amsterdam.

E.O. VAN DER WERFF EN A. HILHORST (RED.)

VAN VOLKSKERK TOT KATHEDRAAL. DE ST.-JOZEFKERK IN GRONINGEN

Philip Elchers, Groningen 2012, 192 p., ill. in zwartwit en kleur
ISBN 978-90-5048-128-1, € 29,50 (inclusief cd-rom)

In de laatste decennia is de neogotiek in Nederland onderwerp geweest van gestage herwaardering, onder meer in de monumentenzorg en in het wetenschappelijk onderzoek. Daarbij is de aandacht vooral uitgegaan naar het oeuvre van 'grootmeesters' als Pierre Cuypers en Alfred Tepe en heeft de nadruk doorgaans meer op de architectuur dan op de inrichting gelegen; waar keuzes tussen beide moesten worden gemaakt, kreeg de bouwkunst meestal voorrang. Te vaak is voorbijgegaan aan de nauwe samenhang tussen gebouwen en inrichting, die veelal als onverbrekelijke eenheid zijn ontworpen. In 2012 hebben Egbert van der Werff en Ton Hilhorst een bundel bezorgd over de Groningse St.-Jozefkerk, die volgens de samenstellers 'behoort tot de origineelste scheppingen van architect P.J.H. Cuypers' (p. 7). In dit boek is gepoogd het gebouw in al zijn facetten recht te doen, een opzet waarin men uitstekend is geslaagd. Het prachtig uitgevoerde boek beschrijft de geschiedenis en de kunst van een markante kerk, die getuige de titel aanvankelijk een 'volkskerk' was en sinds 1981 dienst doet als kathedraal van het bisdom Groningen (sinds 2006 bisdom Groningen-Leeuwarden). Het boek is verschenen ter gelegenheid van de viering van de 125-jarige wijding van de kerk door de aartsbisschop van Utrecht.

De Groninger St.-Jozefkerk behoort misschien niet tot de beroemdste kerken van Cuypers, het is wel één van de best bewaarde: zowel gebouw als inventaris zijn grotendeels in authentieke staat behouden. Verschillende aspecten van het gebouw waren eerder al onderwerp van onderzoek, te weten de bouwkunst, de beeldtaal en de toren, maar dit boek, dat gebaseerd is op nieuw onderzoek en attractief is voor een breed publiek, geeft inzicht in het gebouw in vrijwel al zijn facetten. Na een historisch overzicht van de Groninger St.-Jozefparochie komen de bouwgeschiedenis en de architectuur uitvoerig aan de orde, waarbij niet alleen op het oorspronkelijke ontwerp, maar ook op de latere aanpassingen en de restauratiegeschiedenis wordt ingegaan. De volgende hoofdstukken behandelen de inrichting, met veel aandacht voor de beeldtaal en symboliek. Vervolgens wordt de aandacht verschoven naar de liturgische gebruiksvoorwerpen, de orgels en de luidklokken. In het laatste hoofdstuk komt het liturgi-

sche gebruik van de kerk aan de orde. Deze veelzijdige opzet brengt niet alleen het gebouw, maar ook het gebruik ervan en de mensen die een rol speelden in de 125-jarige geschiedenis tot leven.

In het eerste hoofdstuk, over de bewogen geschiedenis van de St.-Jozefparochie, is Rudolf van Glansbeek aan het woord. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 onderging de rooms-katholieke kerk ook in Groningen een indrukwekkende expansie, wat leidde tot de vorming van een eigen katholieke zuil die door de bouw van kerken een grote zichtbaarheid in het stadsbeeld opeiste. In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw volgde een proces van samenvoeging van parochies als gevolg van grootschalige kerkverlating. De auteur beschrijft de richtingenstrijd die zich in deze periode van vernieuwingsdrang ook rond de St.-Jozefkerk voerde, en gaat niet voorbij aan de soms pijnlijke conflicten tussen bisschop, parochiebestuur, kerkmusici en parochianen. In 1984, drie jaar na de verheffing tot kathedraal, was er zelfs kortstondig sprake van afbraak van het gebouw. Vandaag de dag wordt de St.-Jozefkerk bezocht door kerkgangers met een diverse etnische achtergrond, en wordt de eucharistie er behalve in het Nederlands en Latijn ook in het Engels en het Pools gevierd.

Sible de Blaauw gaat in hoofdstuk twee uitvoerig in op de bouw, vanaf de eerste schetsontwerpen tot aan het eindresultaat, en maakt daarbij inzichtelijk op welke punten het definitieve ontwerp van het voorlopige afweek. Op basis van vele niet eerder gepubliceerde gegevens en tekeningen (onder andere uit de Groninger Archieven en het archief van P.J.H. Cuypers in het Nederlands Architectuurinstituut) ontstaat een boeiend beeld van het gebouw en zijn plaats in het kerkelijke en architectonische landschap van de late negentiende eeuw. In het volgende hoofdstuk wordt de architectuur van de kerk zoals die uiteindelijk tot stand kwam gedetailleerd beschreven. De tekst is rijk geïllustreerd met historische foto's en tekeningen van de hand van Cuypers. Intrigerend is de laatste foto van het kale kerkinterieur in 1887, kort voor de ingebruikneming, die de pure architectuur van het gebouw toont.

De uitzonderlijk compleet bewaard gebleven inrich-

ting van de St.-Jozefkerk is het onderwerp van hoofdstuk vier, geschreven door Egbert van der Werff. Onder deze noemer worden ook de gebrandschilderde ramen, de wanddecoraties en de vloeren behandeld. De beschrijving van de altaarretabels, die eerder van Duitse dan van Franse inspiratie getuigen, maakt nieuwsgierig naar de inspiratiebronnen van de makers (W. Mengelberg en anderen), maar hierover wordt weinig meegedeeld. De tekst gaat vergezeld van vele duidelijke plattegronden en schematische tekeningen.

In hoofdstuk vijf richt de aandacht zich op de symboliek in het gebouw. Dit onderwerp, dat twee generaties geleden nog vrijwel geen uitleg behoefde, maakt de moderne lezer wegwijs in een gedachtewereld die voor velen vreemd is geworden. Niet alleen wordt ingegaan op de afzonderlijke beeld dragers, maar ook op de onderlinge samenhang; het ensemble doet volgens de auteur recht 'aan de verhevenheid van de ruimte, het sacrale van de liturgie, de geloofsinhoud van de eucharistie en de communicatie met de gelovigen. Zelfs particuliere schenkers krijgen een passende plek, zonder door opdringerig vertoon de essentie van het priesterkoor te verstoren' (p. 119). Vervolgens verschuift de aandacht naar Maria en Jozef; laatstgenoemde neemt in deze kerk logischerwijs een belangrijke plaats in.

Het gebruik van de kerk komt naar voren in de bespreking door Egbert van der Werff van de paramenten en het vaatwerk, objecten die voor de bezoeker buiten de eredienst om normaal gesproken niet zichtbaar zijn. Vervolgens wordt het orgel in een apart hoofdstuk beschreven door Ton van Eck, en de luidklokken en het uurwerk door Sible de Blaauw. Het aspect van het gebruik staat centraal in het laatste hoofdstuk, eveneens geschreven door De Blaauw, over de 'Liturgische dispositie' ofwel de ruimtelijke organisatie van de eredienst. Dit hoofdstuk schetst aan de hand van historische foto's en schematische plattegronden de rituele context waarin de in de vorige hoofdstukken beschreven objecten functioneerden. Mede daarom is het bijna jammer dat dit belangrijke perspectief, waaraan in vergelijkbare studies zelden of nooit aandacht wordt besteed, pas aan het eind van het boek wordt behandeld.

De Groningse uitgeverij Philip Elchers verdient lof

voor het produceren van een prachtig vormgegeven boek. Hoewel de bundel boordevol historische en nieuwe foto's zit en veel plattegronden en tekeningen bevat, is men erin geslaagd een weldadig rustige opmaak te creëren. De schitterende foto's, die deels paginagroot en aflopend geplaatst zijn, zijn voor deze gelegenheid gemaakt door Annemarie van Buuren. Voor wie na lezing van het boek verder wil genieten, is bovendien een cd met de complete fotodocumentatie bijgevoegd. Hierop staat ook een geannoteerde verzameling van alle geschilderde teksten die in de kerk zijn aangebracht, samengesteld door Ton Hilhorst. Dit bijzondere onderwerp, dat hier uitputtend en nauwgezet is bestudeerd, had een prominentere plaats verdiend, bijvoorbeeld in de vorm van een afzonderlijk hoofdstuk. De ruimte daarvoor had men door integratie van de hoofdstukken 'Bouw en behoud' en 'Architectuur' en van 'Inrichting' en 'Symboliek' kunnen vinden. Deze hoofdstukken liggen sterk in elkaars verlengde, wat bij de lezer soms de indruk van herhaling wekt en de vaart wat uit de bespreking haalt.

Ondanks deze kanttekening hebben de samenstellers met deze bundel een uitzonderlijk complete publicatie bezorgd, waarin de St.-Jozefkerk naar voren komt als symbool van de katholieke emancipatie in de negentiende eeuw, als monument van geschiedenis en kunst en tegelijk als gebruiksruimte die geladen is met menselijke ervaringen en symbolische betekenissen. Bovendien verschaft de bundel inzicht in de historische gelaagdheid van neogotische kerkgebouwen. Illustratief is de passage in hoofdstuk vijf, waar Egbert van der Werff met betrekking tot het beeldprogramma van het priesterkoor opmerkt dat dat 'in vormtaal duidelijk [mag] aansluiten bij de middeleeuwse gotiek, naar inhoud [echter] onmiskenbaar 19de-eeuws van karakter' is (p. 119).

De kwaliteit van de kerk en haar inventaris, gevoegd bij die van de in deze bundel verzamelde studies, verlenen de Groninger St.-Jozefkerk een belang dat boven de stad en regio uitstijgt. Het is te hopen dat deze formule, die recht doet aan de samenhang tussen buiten en binnen en tussen vorm en functie, in de nabije toekomst ook op andere kerken zal worden toegepast.

JUSTIN KROESEN

WIM DENSLAGEN

BEEMDEN EN BOUWLANDEN. HET VERDWIJNENDE BOERENLANDSCHAP

NAi Uitgevers, Rotterdam 2011, 168 p.,
ills. in zwartwit, ISBN 978-5662-828-4, € 19,95

Het boek *Beemden en Bouwlanden* gaat over het stilaan verdwijnen van het oude agrarische cultuurlandschap, zowel fysiek als in de herinnering en verbeelding, en de opkomst van het zwaar gesubsidieerde, ecologisch beheerde natuurlandschap zonder duidelijke historische dimensie. Natuurbeschermers zorgen door het creëren van nieuwe en spannende 'oernatuur' voor het uitwissen van het oude en in hun ogen saaie en hinderlijke boerenlandschap. Het is deze ontwikkeling die Wim Denslagen met argusogen gadeslaat en waarvoor hij verklaringen probeert te vinden. Waarom wordt ons een nieuw natuurlandschap opgedrongen, en moet daarvoor het oude cultuurlandschap zonder slag of stoot wijken? Het antwoord ligt volgens hem in het feit dat het beeld van de 'wildernisnatuur' dominant is bij de huidige generatie beleidsmakers en het boerenlandschap het daartegen ruimschoots aflegt. Het oude agrarische cultuurlandschap ligt al weer ver achter ons, is onherkenbaar veranderd en onze herinneringen komen steeds minder overeen met de werkelijke situatie. Dit constaterend verbaast Denslagen zich erover dat niemand op de bres springt om (de resten van) het boerenlandschap in zowel zijn fysieke verschijningsvorm als in de gedachten van mensen te bestuderen en te beschermen. Er moet volgens hem meer musealisering van het landschap komen; waarom wordt in een beschermd dorps- of stadsgezicht wel zorgvuldig met de sporen van de geschiedenis omgegaan en moeten veranderingen als 'natuurbouw' en de aanleg van industrieterreinen en woonwijken in het cultuurlandschap altijd maar kunnen, zo vraagt hij zich af.

Volgens de auteur heeft dit te maken met de huidige representatie van het verleden, waarin het landschap niet meer wordt gezien als product van schoonheid, maar puur procesmatig wordt bekeken. Het landschap is als het ware ontmythologiseerd en van zijn schilderachtigheid ontdaan. Denslagens boodschap is dat we eigenlijk weer met zijn allen moeten leren zien, zoals onze voorouders dat ook deden, hoe mooi ons boerenlandschap wel niet is en was, de resten daarvan koeste-

ren en waar mogelijk dit landschap herstellen voordat het echt weg is.

Beemden en bouwlanden bestaat uit zeven hoofdstukken en bevat enkele illustraties. Aan het eind bevinden zich het notenapparaat en een omvangrijk bronnenoverzicht. Na een inleidend hoofdstuk met de uitwerking van het centrale thema van de verdwijning van de cultuurhistorische en esthetische aspecten van het boerenlandschap, gaat hoofdstuk één vooral in op de vraag hoe het landschap door deskundigen bestudeerd wordt. Zij hebben meer oog voor de ontwikkeling ervan dan voor de instandhouding van het historische karakter. Het landschap mag geen museum worden, want de economische werkelijkheid moet zichtbaar zijn.

Het tweede hoofdstuk beschrijft de verschillende wijzen van omgang met de tastbare relictten uit het verleden in een landschap. Aan de ene kant is er een tendens om alles te bewaren; het landschap is een resultante van de geschiedenis, dat het waard is om te worden behouden. Aan de andere kant wordt het landschap als een proces gezien, waarin dingen mogen veranderen.

Het gewaardeerde landschap komt in het volgende hoofdstuk aan de orde, waarbij de ecologische visie op de ruimte en haar (on-)volkomenheden mooi worden blootgelegd. De bewoners en gebruikers van het landschap wordt opgelegd het ecologisch verantwoorde natuurlandschap mooi te vinden.

Met het 'verbeelde landschap', in hoofdstuk vier, laat Wim Denslagen zien dat al heel lang schilders, tekenaars en dichters bezig waren met het bestuderen en vastleggen van de schoonheid van het Nederlandse (agrarische) landschap, een schoonheid die ook door anderen werd herkend. Verschillende generaties waardeerden het landschap op een eigen wijze, maar het idee dat het landschap een intrinsieke waarde bezat bleef aanwezig in het collectieve geheugen, tot aan de schilders van de Haagse School. De vorming van het 'rustieke landschap' in de achttiende en negentiende

eeuw wordt besproken in hoofdstuk vijf. Aan deze idyllische beeldvorming van het landschap komt een eind rond 1950, waarna het oude boerenlandschap in toenemende mate uit de hoofden en harten verdwijnt. Er worden wel pogingen ondernomen het steeds kleiner wordende agrarische cultuurlandschap te redden, maar die stranden doordat het landschap een betwist gebied wordt tussen boeren en biologen.

Deze tendens leidde halverwege de jaren zeventig tot een breuk tussen landbouw en natuurbescherming, zoals wordt aangetoond in hoofdstuk zes. Boeren wilden het landschap grootschaliger maken, terwijl ecologen pleitten voor herstel van de natuur die de boer had vernietigd. Het door boeren vervuilde landschap moest op een ecologisch verantwoorde manier weer natuur worden, waarbij biodiversiteit het uitgangspunt was. Landschapsarchitecten bleken in het begin nog in staat delen van het oude boerenlandschap te redden. Maar door de ondertekening van het Natuurbeleidsplan uit 1989, waarbij boeren en ecologen beiden in hun eigen gebieden de vrije ruimte kregen, moesten de daar aanwezige cultuurhistorische elementen alsnog wijken.

In het laatste hoofdstuk beschrijft Denslagen de actuele ontwikkeling dat uit de stad afkomstige nieuwe bewoners van het platteland het historische agrarische cultuurlandschap juist weer opzoeken en de verdwenen schoonheid trachten te herstellen. Ze keren zich ook tegen de negatieve aspecten van het moderne

platteland, zoals hinder van de intensieve veehouderij. Zo scheppen ze voor zichzelf een neorustiek landschap.

Denslagen heeft een mooi en vlot geschreven boek geproduceerd. Een puntje van kritiek is wel dat de hoofdstukken qua omvang niet helemaal in balans zijn: hoofdstuk vier en vijf beslaan bijna de helft van het totaal. De waarde van het boek schuilt vooral in het feit dat het helder de veranderingen in het denken over de beleving en waardering van landschappen uiteenzet. Door de ecologische visie op het landschap uit te werken, is ook een fraai overzicht ontstaan van de idee-engeschiedenis die heeft geleid tot de huidige 'natuurbouwlandschappen'.

Tot slot: de auteur vraagt zich terecht af of het oude agrarische cultuurlandschap niet een nieuwe toekomst kan krijgen als beschermd land, waarin de economie van het boerenbedrijf ondergeschikt is aan de verzorging van het landschap. In een tijd waarin landschappen onder veel protest van bewoners onder water verdwijnen (Hedwigepolder), door grote windmolens worden bedreigd (Drenthe en Groningen) en het historische groen rond buitenplaatsen ecologisch beheerd wordt, is het relevant om op te komen voor het oude boerenlandschap. Dit belang moet veel meer en beter worden afgewogen, anders rest straks alleen nog de herinnering.

MATHIJS WITTE

EVELIEN VAN ES

WILLEM WISSING STEDEBOUWKUNDIGE (1920-2008)

Stichting BONAS, Rotterdam 2011, 232 p., ill. in zwartwit en kleur
ISBN 978-90-76643-39-7, € 31,50

In de reeks Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen, ook wel bekend onder de afkorting BONAS, verscheen in 2011 *Willem Wissing stedebouwkundige (1920-2008)*, geschreven door Evelien van Es. In de langlopende reeks (vanaf 1994) is dit het eerste deel over een stedenbouwkundige, en dat is rijkelijk laat. Het is niettemin de vraag wat de beweegredenen zijn geweest om uitgerekend dit eerste stedenbouwkundige deel te wijden aan Wissing. Zeker, hij was uiterst productief in het naoorlogse Nederland, maar veel ontstijgt zo op het eerste gezicht niet het gemiddelde niveau. Het bureau van

Wissing, dat overigens nog steeds actief is, is verantwoordelijk voor talloze niet erg bijzondere stedenbouwkundige plannen, voornamelijk woonwijken, maar ook voor vele structuurplannen voor middelgrote en kleine plaatsen in de provincie. Architectonisch – de bouwkundige poot van het bureau ontwierp vele duizenden gestandaardiseerde woningen – spreekt Willem Wissing zelfs in het geheel niet tot de verbeelding. In de categoriale rapporten die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft opgesteld teneinde de bouwkunst van de wederopbouw in kaart te brengen, neemt het bureau een uiterst marginale

plaats in. In het RCE-rapport *De Typologie van vroeg-naoorlogse woonwijken*, verschenen in april 2004, wordt Wissing slechts één keer zijdelings genoemd, als ontwerper van de Crabbehof in Dordrecht, nota bene een project dat in de BONAS-monografie niet is terug te vinden. Een magere oogst voor iemand die zichzelf blijkens zijn autobiografie op één lijn stelde met de grote nationale en internationale architecten en stedenbouwkundigen en zich bovendien beschouwde als een van de laatste spraakmakende volkshuisvesters (p. 44). Wissing was – zo luidt een eerste conclusie – wereldberoemd in heel Barendrecht.

En toch – en dat is de tweede conclusie – verdient Wissing wel degelijk een monografie. Het is de verdienste van Van Es dat zij dit afdoende aannemelijk heeft weten te maken. Dat Wissing in de rapporten van de RCE niet of nauwelijks een rol speelt is per slot van rekening niet maatgevend. De inventarisatie van de RCE leunt sterk of zelfs volledig op de vakliteratuur, dat wil zeggen tijdschriften als *Forum* en *Bouw* hetgeen, zoals vaker in de architectuurgeschiedenis, heeft geleid tot een kokervisie, ofwel een *self-fulfilling prophecy*. Voor een completer beeld zou niet alleen het adagium ‘wie schrijft die blijft’ moeten gelden, maar tevens ‘wie veel bouwt, timmert ook aan de weg’. En Wissing was beslist een veelbouwer.

Willem Wissing begon zijn carrière bij het bureau van Van Tijen en Maaskant, waar hij na het vertrek van Maaskant al snel uitgroeide tot tweede man. De ideeën van Van Tijen over stedenbouw, gebaseerd op de sociale structuur van woning, buurt en wijk, zou Wissing in zijn vanaf 1955 geheel zelfstandige praktijk verder uitbouwen. Zijn grootste verdienste daarbij was de introductie in Nederland van de zogenoemde ‘woonpadenverkaveling’ (Alphen a/d Rijn 1952-1958), een ontsluiting van woningen aan de autovrije voorgevel met parkeren geclusterd aan de achterzijde. Deze voetgangersontsluiting, ook wel de ‘Radburn-ontsluiting’ genoemd naar het Amerikaanse voorbeeld van 1929, was in wezen een verdere verfijning van de scheiding van functies (verkeer, wonen en groen/recreatie), zoals die ook al door de vooroorlogse leden van CIAM werd gepropageerd. Helaas komt deze relatie tussen het gedachtegoed van de eerste en de tweede generatie modernisten niet sterk uit de verf in het boek. Veel meer ligt de nadruk op de stedenbouwkundige ontwikkelingen van na de oorlog. En het moet gezegd: aan al deze ontwikkelingen, van Cityvorming tot Structuurplannen, van Nagele tot Geuzenveld (AUP), leverde Wissing een bijdrage. Met name op het gebied van Structuurplannen, regionale plannen op hoofdlijnen, vanaf 1965 verankerd in de Wet op de Ruimtelijke Ordening, gold Wissing als een specialist. Mede vanwege genoemd specialisme bekleedde hij daarnaast veel adviseurschappen, in de jaren zestig en zeventig bij maar liefst dertig gemeentes tot 30.000 inwoners (gemeentes zonder eigen stedenbouwkundige). Hij liet

zich tevens gelden als redacteur van het tijdschrift *Stedebouw en Volkshuisvesting* en ontwierp ten slotte talloze woonhuizen en villa's voor particulieren in de regio, maar ook 12.000 doorzonwoningen.

Van Es concludeert terecht dat Wissing niet tot de avant-garde werd en wordt gerekend, maar dat hij op basis van zijn oeuvre wel in de canon van belangrijke naoorlogse stedenbouwkundigen en architecten thuishoort. Dat laatste is wat overdreven, maar de gedegen bespreking van zijn werk vormt zeker een aanvulling op de architectuurgeschiedenis, die niet alleen in Rotterdam en Amsterdam geschreven werd, maar ook in Velsen, Nootdorp, Bodegraven en niet te vergeten Barendrecht. Het boek is fraai uitgegeven, de stedenbouwkundige plannen in kleur – wat binnen deze discipline geen overbodige luxe is – en behoudens enige slordigheden en herhalingen prettig geschreven. Ondanks het oblong-formaat paperback (altijd lastig in de boekenkast) is de vormgeving van de boeken uit de reeks er in de afgelopen jaren ontegenzeggelijk op vooruit gegaan.

Toch is op de reeks wel wat aan te merken en dan met name op het punt van de ‘formule’. De bedoelingen blijven, behalve dan het (gedeeltelijk) ontsluiten van de archieven van het NAI, duister of in ieder geval onnavolgbaar. De boeken zijn over het algemeen onderhoudend en interessant, maar het zijn geen echte monografieën. Daarvoor blijven de inleidende artikelen teveel aan de oppervlakte. Het zijn, ondanks de o in de afkorting BONAS, ook geen volledige oeuvrelijsten; daarvoor ontbreekt er teveel. Dit euvel, het hoe en waarom van de reeks, kleeft ook het aan Wissing gewijde deel aan. In de toelichting op zijn oeuvrelijst, samengesteld door Aad de Koning, staat te lezen dat van de circa 500 projectdossiers 330 dossiers in de collectie van het NAI zijn opgenomen en dat van deze 330 in totaal 240 dossiers beschreven worden, terwijl de overige negentig in een bijlage worden opgesomd. Dat betekent dat in twee fases een selectie is gemaakt, in beide gevallen op basis van onbekende criteria. Dat Wissing zelf en het bestuur van het NAI zich met de selectie bemoeid hebben, zoals staat te lezen, geldt wetenschappelijk niet als een verantwoording. Waarom de genoemde Crabbehof zelfs niet in de collectie is opgenomen terwijl de RCE dit project blijkbaar wel de moeite waard acht, blijft dus gissen. Dit geldt voor alle 170 dossiers die het NAI überhaupt niet heeft willen opnemen in de collectie en de negentig dossiers die alleen in de opsomming een plaats hebben gekregen.

Het boek is dus beslist geen *catalogue raisonné*, maar zoals opgemerkt ook geen echte monografie. In de opzet van de reeks is het inleidende artikel uitgebreid, maar het blijft een artikel, geen boek. De vooroorlogse context wordt geschetst vanuit het perspectief van Wissing, niet vanuit een breder perspectief. Dat geldt ook voor de naoorlogse periode, ook al wordt deze met reden meer uitgebreid besproken. De focus op Wissing

leidt met andere woorden tot een lichte vorm van blikvernaauwing. In de begeleidende teksten bij de geselecteerde werken is daar zelfs in verheugde vorm sprake van. Wat te denken van de bespreking van het verkavelingsplan van Geuzenveld, de belangrijkste bijdrage van Wissing aan de hoofdstad? Het zeer beperkte bij-schrift rept van een onoverbrugbaar verschil van inzicht over de invulling van één van de beroemdste stedenbouwkundige plannen van Nederland tussen twee reuzen van het Nieuwe Bouwen, Van Tijen en Van Eesteren. Wissing mocht het oplossen, maar hoe en wat blijft ongewis. Een afbeelding of liever meer afbeeldingen hadden een bijzondere kijk kunnen geven in de keuken van de discipline stedenbouw. Dat Wissing zelf het heel parmantig steevast over *stedenbouw* had, is een leuke anekdote, maar draagt niet bij aan de inhoud van het vakgebied. Tot de inhoud wordt wel de verkaveling gerekend, maar wat er in het bijschrift over de verkaveling van Geuzenveld staat te lezen is niet alleen summier, het klopt ook niet. De haakvormige verkaveling is *niet* sterk afgezwakt. Wie de moeite neemt met Google Earth naar Geuzenveld te vliegen, ziet voornamelijk haken en hoven en ook enkele stroken. Waarom dit nu kenmerkend is voor Wissing en niet voor Van Eesteren wordt in het bijschrift helaas niet duidelijk gemaakt. Deze kritische punten zijn de auteur echter

niet aan te rekenen, want komen voort uit de (te) beperkte opzet van de reeks. De vraag is daarmee gerechtvaardigd of BONAS nog wel op deze weg moet doorgaan of er beter aan doet de archieven digitaal, en dan compleet te ontsluiten en *on-line* te zetten. De inleidende artikelen zijn lezenswaardig en verdienen een papieren versie, maar of dat binnen de bestaande formule moet, is twijfelachtig.

Dit boek doet dus zeker verlangen – en het liefst in een andere vorm – naar meer delen dan wel artikelen over voor-, en ook naoorlogse stedenbouwkundigen. En dat laatste hoeft, gelet op de miljoen nieuwe woningen tussen 1940 en 1963 beslist geen onmogelijke opgave te zijn. Het geduld wordt na deze eerste gepubliceerde stedenbouwkundige echter nog even op de proef gesteld. Sterker nog, de keus voor tuinarchitect L.P. Roodbaard, het laatst verschenen deel in de reeks, is zelfs licht teleurstellend, temeer daar de trouwe abonnees (onder wie ondergetekende) in 1999 ook al een BONAS-deel gewijd aan dezelfde architect, gebaseerd op dezelfde archieven, mochten ontvangen. En net als in het geval van Wissing: de beweegredenen zijn ondoorgrondelijk. De nieuwe Roodbaard (nomen est omen) is overigens in kleur, dat is dan weer een pluspunt.

ERIK MATTIE

RESTAURATIE - ONDERHOUD - NIEUWBOUW

Stookhok Ned. Herv. Kerk Spannum

KIJLSTRA - BROUWER

bureau voor architectuur en restauratie bna

BEETSTERZWAAG, hooftstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 80

WWW.KIJLSTRABROUWER.NL

